Br. 20

Presvijetlom gospodinu
Mgr. Dr. Andriji Živkoviću,
rektoru Hrv. sveučilišta
u znak dubokog štovanja
posvećuje

Sarajevo, 20. II. 1940 Dr. K. Draganović
pisac

Hrvati i Herceg-Bosna

(Povodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine).

U središtu interesa javnosti stoji danas Bosna i Hercegovina. O njoj se danas govori, raspravlja, polemizira. Njezina se sudbina danas kroji. U takvim prilikama nije nikakvo čudo, da je na dnevnom redu rasprava o nacionalnoj pripadnosti Herceg-Bosne.

Sve to dosad ne bi bilo ništa zla, da se izvjesni velikosrpski polemičari nijesu toliko zaboravili, da razumnu čovjeku naprosto pamet staje od čuda. Oni su, nalik na protu Davidovića, uime »nepristrasne historije« i »objektivnosti« tako grupo povrijedili historijske činjenice glede Herceg-Bosne i tako drsko bacili blato na čast bos.-hercegovačkih Hrvata, da na sve te uvrede i podvale nije moguće šutjeti. Hrvati su samo »malen narodić na Balkanu, koji pored srpskog i bugarskog nije nikad mogao igrati neku ulogu«. (Srpsko-hrvatski spor, Beograd 1937.), makar da je taj »narodić« dvaput tukao najvećeg bugarskog cara Simeona i spasavao pregaženu Srbiju. Narod B. i H. jesu čisti Srbi. Oni govore i pišu samo srpski. Samo čakavski dijalekat jest hrvatski, a štokavština isključivo srpska. Tim hokus-pokusom pretvara Dr. Glušac i proto Davidović skoro petmilijunski Hrvatski narod u bijednu grupicu od 300.000 čakavaca u Primorju i na otocima. Dolazi do epohalnog otkrića »Srba-katolika« u Bosni, a da Srbe muslimane i ne spominjemo. Bosna i Hercegovina postaju najčišćim srpskim zemljama. U njima nikad i nikakva traga hrvatstvu nije bilo. Hrvate je iz svojih razloga stvorila Austrija. Hrvatstvo je uneseno u Bosnu na austrijskim bajunetama. Austriji je uspjelo čudo neviđeno, da lisicu pretvori u vuka i bosanske Srbe u Hrvate, barem jednim dijelom. Potreban je iskren sporazum Srba i Hrvata, poručuje genijalni proto Davidović, ali treba Bosnu i Hercegovinu ostaviti van diskusije kao srpske zemlje. A da to bude tako, bilo je potrebno ustvrditi, da je granica Hrvatskog kraljevstva uvijek bila na Uni, da je Hrvate stvorila Austrija i da su muslimani u B. i H. većim dijelom samo došljaci i uljezi. Onda ostaje srpsko pravoslavlje i njegov narod ogromnom većinom domaćim, starosjedilačkim, a B. i H. odvajkada srpskim zemljama. Tako tvrditi znači povijest izvrnuti tumbe i historijskoj istini opaliti vruć šamar.

U ovoj našoj knjižici pokušat ćemo »otkriti« Hrvate u Bosni i Hercegovini. Osvijetlit ćemo, barem u najkraćim crtama, narodnu i vjersku prošlost ovih zemalja. Historijska vrela, radi tijesna prostora, kod manje važnih stvari ne ćemo navoditi, pripravni, da ih na zahtjev u javnosti iznesemo.

I. Historijski osvrt na Herceg-Bosnu

Radi boljeg pregleda stvari, treba *razlikovati* pravu Bosnu, jezgru bosanske države, od dijelova, koji su joj kasnije pripojeni. Ti su bili: na jugu Zahumlje i Travunija, na zapadu Završje, na sjevero-zapadu Donji Krajevi, na sjeveru Usora i Soli. Prava Bosna sterala se otprilike od Konjica do Vranduka i od Drine do Vranice ili najdalje do Vrbasa. Kao takova obuhvatala je tek petinu ili šestinu današnjeg bosansko-hercegovačkog teritorija. Sigurna granica, za koju točno znamo, bila je već od najstarijih pisaca jedino *rijeka Drina*. Tako tvrdi naš najstariji domaći ljetopis popa *Dukljanina* iz XII. stoljeća (De regno Slav., 290.), tako bizantijski pisci, počevši od *Kinnamosa* pa dalje, a ti sigurno nijesu sumnjivi kao neprijatelji pravoslavlja. *Kinnamos* (III. knj., 104.,Bonnsko izdanje) tvrdi, da »Bosna seže do Drine i da nije podložna srpskom velikom županu; u njoj živi drugi narod, koji ima svoje običaje i uredbe, a i svog vlastitog vladara«.

1. Historijska Bosna.

Prije svega valja nam se pozabaviti pravom, historijskom Bosnom, oko gornjeg toka rijeke Bosne, kolijevkom kasnije samostalne bosanske države. Život Bosne kao države, i to najprije kao banovine od Borića, prvog njezina po imenu poznatog bana (u XII. stoljeću), a kasnije kao kraljevine (Stjepan Tvrtko okrunjen za kralja 1377.), traje oko 300 godina. Bosna je nastojala, da postigne punu svoju samostalnost, ali je većinom priznavala vrhovnu vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva, kojim su bosanski banovi obično bili samo vazalima. God. 1463. osvoji Bosnu sultan Mehmed II. el Fatih (»Osvajač«), koji pod Jajcem posiječe zadnjeg kralja Bosne Stipana Tomaševića.

Do X. stoljeća povijest je prave Bosne vrlo mutna i nejasna. Bosna leži na razmeđu Hrvatske i Srbije, a historijski izvori o njoj šute. Ipak znamo o njoj nekoliko sigurnih stvari. Znamo najprije, da prije 950. godine nije bila u vlasti srpskih velikih župana. Znamo, da se samostalna Srbija javlja u povijesti kasno i da joj je tada u prvom redu pripadao današnji

Sandžak osim njegovog istočnog dijela, i da se Bosnom nije prostirala.

Da li je prava Bosna bila tada samostalna oblast ili dio jake hrvatske države, koja kraljevinom postaje 300 godina prije Srbije, o tom nemamo izravnih historijskih vijesti. *Porfirogenet* izvodi ime Srbi (Servi) od glagola služiti (servire), jer da služe rimskom (bizantskom) caru, a ime Hrvati tumači kao narod bogat zemljom. Da je bila politički samostalna, ne bi taj krupni fakat izmakao pažnji bilo kojeg starog kroničara ili historika. Međutim druge utvrđene činjenice indirektno, ali ipak jasno svjedoče, da je stara Bosna morala biti dijelom hrvatske države.

Vladar Bosne, u prvo doba ovisan, a kasnije neovisan gospodar zemlje oko gornjeg toka rijeke Bosne, zove se već u najstarijim vijestima o Bosni b a n o m. Po *Dukljaninu*, bosanski ban je jedan od prvih velmoža hrvatske države. A *Porfirogenet* (Migne, Patrol. gr., sv. 113, 287) spominje bansku čast u Hrvatskoj. Sve do 1377. vladaju Bosnom njezini banovi, dok ponosni Tvrtko ne ote jedan dio srpske zemlje i ne okruni se za kralja »Srbljem i Bosni«, da 14 godina kasnije, sjedinivši s Bosnom i prostrane hrvatske oblasti, ne spomene u svom vladarskom naslovu uz Bosnu i Srblje također i Hrvatsku i Dalmaciju.

Banska čast, eminentno hrvatska ustanova, poznata je samo Hrvatima (Klaić, Povijest Bosne, 43); i tako zemlja, kojom od vajkada vladaju banovi, sigurno je bila hrvatskom.

Poznati historičar *Dümmler*, imajući na umu, da je u doba kralja Tomislava Srbija i snagom i prostorom bila malena, a Hrvatska, naprotiv, da je imala vrlo jaku vojnu silu na moru i na kopnu (80 većih i 100 manjih brodova; 100.000 pješaka i 60.000 konjanika) zaključuje ovako: »Upravo je nužno, da se i Bosna računa kao stara tečevina Hrvata, a ne kao srpska zemlja od početka. I doista car (Porfirogenet) pravi razliku između Bosne kao posebnog kraja i Srbije, ma da je već u X. stoljeću bila njezin sastavni dio; njezini žitelji imaju vlastite vladare« (Ält. Gesch., 373). S Dümmlerom se slaže čitav niz historičara, koji nijesu ni Srbi ni Hrvati; kakav je n. pr. Rus *Hilferding*, Bugarin *Drinov*, Englez *Bury*, Čeh *Niederle*, Mađari *Pauler* i *Thalloczy* i t. d.

Ovi historičari temelje svoje mišljenje o pripadnosti Bosne Hrvatskoj i na drugim činjenicama, koje nam je historija zabilježila. U IX. stoljeću Hrvatska je **neposredno graničila s Bugarskom.** To potvrđuje i bizantski historičar *Cedrenus*. Porfirogenet nam pripovijeda o borbama Hrvata i Bugara, negdje

poslije god. 870., dakle za kana Borisa i kneza Trpimira *(Migne, P. G. 113, 286)*. Bugari u ratu nijesu uspjeli nego učine mir s Hrvatima, obilno ih nadarivši i primivši uzdarje od njih. Papini legati god. 866. idu neposredno iz Hrvatske u Bugarsku kanu Borisu, da krste bugarski narod. Slična stvar događa se i god. 926. za kralja Tomislava. To je novi dokaz zajedničke bugarsko-hrvatske granice. Pošto je Slavonija u to vrijeme bila franačka, pošto je na Limu i gornjoj Drini bila samostalna Raška, a Bugarska se sterala čak Srijemom i sjevernom Srbijom, morala je Hrvatska obuhvaćati Bosnu, osobito krajeve oko Tuzle. Bugarsko-hrvatska **granica bila je na Drini,** a Bosna u sklopu Hrvatske države.

Isti taj zaključak nameće nam se i iz povelje hrvatskog kneza *Trpimira,* izdane god. 852. u Biaćima kod Splita splitskom nadbiskupu Petru. Povelja veli, da je splitska nadbiskupija »metropola sve do obala dunavskih i gotovo po čitavoj države hrvatskoj«. Treba znati, da je tada Slavonija pripadala u političkom pogledu franačkoj državi, a u crkvenom akvilejskom patrijarhatu. Kako je mogla splitska metropolija, koja se sterala skoro cijelom hrvatskom državom, dopirati do Dunava, ako Bosna nije pripadala Splitu odnosno Hrvatskoj?

Oko sredine X. stoljeća dospije Bosna u ruke srpskog kneza *Časlava.* Bizantijski car *Konstantin VII. Porfirogenet* piše negdje oko 950. godine znamenito svoje djelo »O upravi carstva« (De administrando Imperio). Djelo je, doduše, skrpano od raznih izvještaja carskih činovnika, koji si mjestimično protuslove ili i donose netočne podatke, djelo je pisano s jasnim političkim tendencijama i nije konačno usklađeno i uređeno, ali ipak radi oskudice drugih vrela i obilja podataka od velike je važnosti za našu povijest.

Car *Porfirogenet* spominje oko 950. god., da je »horion Bosona«, t. j. kraj ili zemljica Bosna pripadao Srbiji. Iz riječi »horion« vidi se, da je Bosna bila u to doba malena i da je car smatra nekim posebnim tijelom u sklopu Srbije; dok u pravoj Srbiji nabraja samo gradove a ne i župe, stavlja na kraju Bosnu na posebno mjesto i spominje u njoj dva grada (Katera i Destnik).

Car je pisao svoje djelo upravo u ono vrijeme, kad je Bugarska za slabog cara Petra pala na niske grane i kad je u Hrvatskoj, radi nereda i bune bana Pribunje, koji ubi i kralja Miroslava (949.), vladala opća slabost i anarhija. Tu povoljnu konjunkturu iskoristi odlučni srpski knez Časlav, da Hrvatskoj otme Bosnu i Bugarskoj izvjesne druge krajeve. Romanski gradovi u Dalmaciji odmetnuše se tom zgodom od Hrvatske.

Porfirogenet spominje, da je tada Hrvatska imala tek polovinu vojne snage prema onoj iz doba kralja Tomislava. Očito je Hrvatska izgubila mnoge svoje krajeve i oblasti, u prvom redu Bosnu.

Tom zgodom, zajedno s ostalom Bosnom, dospio je grad Soli u Časlavljeve ruke, ako tako treba prevesti Porfirogenetov »Salenes«. Međutim to je bilo samo za kratak čas, jer već oko 960. hrvatski kralj »Krešimir uze cijelu Bosnu i zavlada njom«, kako bilježi *Dukljanin* (Presb. Diocl., 37). S tim se slaže i veliki prijatelj Srba, inače objektivni češki historičar *Jireček* smatrajući, da je Bosna tek kasnije privremena tekovina Srba (Gesch. der Serben, I, 120—122). »U X. stoljeću, u neprohodnim planinskim krajevima između Hrvata, bizantskih primorskih gradova i Bugara, nastala je među slavenskim plemenima čvršća tvorevina pod hegemonijom pravih Srba, ali i ta samo za kraće vrijeme.« (Handelstr., 19). To je upravo Srbija za kneza Časlava, koja za čas obvlada Bosnom, da u nju nikad više, kroz daljnih hiljadu godina ne stupi kao vladarica. Čak ni najslavniji srpski vladar, car i samodržac svih Grka i Srba, Dušan Silni, nije mogao osvojiti Bosne, već se ispod Bobovca neslavno vratio tamo, odkuda je i došao.

Po *Dukljaninu* koncem XI. stoljeća zavladao je Bosnom, opet na malo vremena, dukljanski kralj Bodin. On je slavenski vladar, ili ako hoćete po istom Popu Dukljaninu crvenohrvatski, i zato njegova vlada Bosnom nije nipošto srpska vlada. Obratno povijest pozitivno zna, da su izvjesni Hrvati ili **hrvatske velikaške porodice vladale Bosnom.** Tako je i prvi po imenu poznati bosanski ban, Borić, Hrvat-katolik iz Slavonije. Tako je isto i moćni ban Pavao Šubić »gospodar Bosne« (1299.) iz porodice, koja je Hrvatima poklonila herojskog mučenika Petra Šubića Zrinjskog. Njegov sin Mladen banuje u Bosni 20 godina (1302.—1322.). I osnivač bosanske kraljevske dinastije Kotromanića, ban Prijezda, bio je podrijetlom iz Hrvatske (iz Kutjeva). A takav je i »veliki vojvoda rusaga bosanskog« Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, moćniji od samog bosanskog kralja, unuk gospodara Donjih krajeva (oko današnje Banje Luke), kneza Hrvatina. I oni su Hrvati, hrvatske krvi i plemena, kako im i samo ime svjedoči. Zar bi Bosna ponosna, da nije bila hrvatska, dopustila, da njom vladaju tuđinci Hrvati, čak od prvog poznatog bana Bosne Borića?

Od kapitalne je važnosti činjenica, da se ugarsko-hrvatski kralj Bela II. god. 1138. naziva kraljem Ugarske i Rame (»Bela Dei gracia Hungariae Ramaeque rex«). A Rama, kroz 300 godina, znači u Ugarskoj uvijek Bosnu. Pošto Mađari nijesu

Bosne na maču dobili, jasno je, da su postali vladarima Bosne ili se takvim proglasili samo tako, što su priznati i krunjeni za hrvatske kraljeve. A ko je kralj Hrvatske, kralj je i njezinog sastavnog dijela Bosne. Odatle ono **»rex Ramae«**, **»kralj Bosne«**. Bosna je, dakle, nekada bila sastavnim dijelom Hrvatske.

Utvrđen rezultat znanstvenog istraživanja poznatog kritičnog historičara *šišića* (Pov. Hrvata, I, 653) jest, da se Hrvatska u doba kralja Petra K r e š i m i r a IV. prostirala od Neretve do Drave i od mora do Drine. Kad je tuđinski utjecaj u Hrvatskoj za kralja Zvonimira i osobito iza njegove smrti znatno porastao, nastoje bosanski velikaši da Bosnu što više osamostale. Bosna se počinje separirati od Hrvatske. Po *Šišiću* bilo je to još za Zvonimirova života. Prastara *hrvatska kronika* (Lucius: De regno Dalm. et Croat., str. 309), pripovijeda: »Poslije toga kad se razcijepilo kraljevstvo (H r v a t s k a) u dijelove, izabraše B o š n j a c i god. 1079. sebi posebnog poglavara; isto učiniše i Neretljani; a Hrvati izaberu za vladara tuđinca.« Malo zatim, po istoj kronici, kralj Bela zavlada svim dijelovima Zvonimirove države: B o s n o m, Hrvatskom, Dalmacijom, Neretvanskom Krajinom.

Doskora ovi tuđinci, vladari iz dinastije Arpadovića, koje su Hrvati 1102. slobodnom voljom izabrali na Dravi za hrvatske kraljeve, čim utvrdiše svoju vlast u Hrvatskoj, opaziše centrifugalne težnje Bosne i htjedoše jasno i otvorno da naglase svoja kraljevska prava na Bosnu kao na dio Hrvatskog kraljevstva, kojemu su na čelu stajali. Radi toga, makar da Bosne nijesu sebi silom pokorili, već 1137. Bela II. proglašuje sina K o l o m a n a b o s a n s k i m vojvodom, a 1138. i sam uzima u kraljevski naslov i B o s n u (»rex Ramae«). I taj naslov stotinama godina resi ugarsko-hrvatskog vladara. Što je glavno, taj naslov nije bio pusta titula niti nezakonita uzurpacija. Bosanski banovi pokazuju se, uza sve svoje nastojanje za slobodom, kao v a z a l i ugarsko-hrvatskih kraljeva. Vrlo je poučna listina iz god. 1163., kojom ugarsko-hrvatski kralj Stjepan IV. potvrđuje izvjesne privilegije »pred velikašima (svog) kraljevstva«, među kojima najprije nabraja izvjesne nadbiskupe i biskupe, a onda na prvom mjestu među svjetovnim knezovima hrvatskog bana Beloša, pa palatina Tomu, zatim dvorskog kneza Broku, pa *bosanskog bana Borića*, te velikaše Hadrijana, Henrika i t. d. (Tkalčić, Mon. hist. Eccl. zagrabien., I., 3). Dakle Borić nije samostalan vladar Bosne, već vazal ugarsko-hrvatskog kralja i velikaš Ugarsko-hrvatskog kraljevstva; a tim istim Bosna je samo dio toga kraljevstva, jer je nekad bila sastavnim dijelom Hrvatske. Zato upravo i šalje K u l i n ban svog sina Stjepana u Ugarsku, da se pred kraljem odreče

patarenstva ispred cijele Bosne, makar da su se patarenski glavari pred papinskim legatom i banom na Bilinu polju kod današnje Zenice 8. travnja 1202. odrekli bogomilstva i ispovjedili katoličku vjeru. A kralj Bela III. strogo nalaže svom vazalu Kulinu pod prijetnjom globe od 1000 srebrenih maraka, da ne smije štititi patarena u Bosni (*Theiner*, Mon. slav. mer., I., 22). I sam ban N i n o s l a v, — da ne duljimo s nabrajanjem — priznaje svoju ovisnost o ugarsko-hrvatskom kralju, kad daje, da kralj u njegovoj prisutnosti god. 1244. ne samo potvrđuje nego i nanovo poklanja one posjede u Vrhbosni, Solima, Usori i t. d., koje je već prije Ninoslav darovao bosanskom biskupu (cit. djelo, I., 297.—298.). Tako nam razlog naslova »kralj Rame (Bosne)« u titulaturi ugarsko-hrvatskih kraljeva postaje razumljiv. Tim istim je dokazano, da je B o s n a b i l a s a s t a v n i m d i j e l o m U g a r s k o-h r v a t s k o g i r a n i j e H r v a t s k o g k r a l j e v s t v a.

Zanimljivo je čuti i glas jednog starog Bošnjaka, fra *Nikole Lašvanina*, glasovitog ljetopisca iz početka XVIII. stoljeća. »Bela, drugi toga imena kralj ugarski, Slip(i) imenovan, sin Alme hercega, komu stric njegov Koloman učinio oči izvaditi, sveto i pravedno vlada. On i zadobi R a m u u g o r n j o j h a r v a t s k o j z e m l j i, koja se sada B o s n a imenuje, i zato svi njegovi namisnici zovu se kralji Rame to jest Bosne« (*Jelenić*, Kultura i bos. franjevci, I., 72).

2. Ostali dijelovi Bosne.

Uz jezgru bosanske države, pravu Bosnu, moramo se obazrijeti i na krajeve, koji su kasnije Bosni pripojeni. Ban Stjepan Kotromanić nosi naslov, »gospodin svim zemljam bosanskim i Soli i Usore i Dolnim krajem i Humske zemle gospodin«. Mi ćemo promotriti svaki od tih krajeva napose, počevši od Usore i Soli.

U Sjeveroistočnoj Bosni prostirale su se u Srednjem vijeku široke oblasti USORA I SOLI, koje nerijetko na čelu imaju svog posebnog bana. Usora obuhvaća ne samo poriječje rijeke Usore, nego i sav kraj oko donjeg toka Bosne s gradovima Dobojem, Doborom, Tešnjem i Srebrenikom. U času, kad se velik dio bosanskog plemstva odvratio od katoličke vjere patarenstvu, usorski knez Sebislav (1236.), po svoj prilici unuk Kulina bana, ostaje u čistoj nauci katoličkoj »kao ljiljan među trnjem«. Kraj oko Tuzle (turski »tuz« znači sô) nazivao se uvijek Solinama i širio sve do rijeke Save i Drine.

Usora i Soli prostirale su se najvećim dijelom onim krajem, koji je nekad spadao rimskoj provinciji Panoniji. Kasnije

pripadaju državi Braslava i Ljudevita Posavskog, slavenskih ili posavsko-hrvatskih knezova one oblasti, koja se Panonijom sterala.

Usora i Soli sjedinjuju se s pravom Bosnom, u koliko mi iz dokumenata znamo, za prvog poznatog bana Bosne Borića (prije 1163.). Vjerojatno su ih banu darovali ugarsko-hrvatski kraljevi kao nagradu savezniku za pomoć u ratu protiv bizantskog cara Manuela. I poslije su ih više puta ugarski vladari oduzimali Bosni, jer su ih uvijek smatrali kao posebni, Bosni kasnije pripojeni dio Slavonije ili Ugarske. Uopće za čitavo vrijeme bosanske samostalnosti, za svih njezinih banova i kraljeva, Soli, a još više Usora, javljaju se samo kao ugarsko-hrvatske oblasti ili kao bosanske, a nikad, ni u jednom dokumentu, kao srpske ili barem kao takve, koje su nekada spadale Srbiji. Čak i za vrijeme srpskog raskralja Dragutina, koji kao zet ugarskog kralja Stjepana V. dobiva po mirazu vladu u Solima, Usori, Srijemu i Mačvi (1282.—1314.) spominju se prva dva predjela kao zemlja »b o s a n s k a j a i u g r' s k a j a«, a nipošto kao »serbskaja«.

Na istoku Bosne sterala se manja oblast PODRINJE, koju su Bošnjaci oteli 1374. od srpskog velmože Nikole Altomanovića. Ta oblast širila se s desne strane Drine i zahvaćala u Rašu do iza Plevlja i Mileševa. To je jedini, premda malen dio Bosne, koji je prvotno pripadao Nemanjićkoj državi. Osvajanje Podrinja zasluga je borbenog i lukavog bana Tvrtka. Nego se Tvrtko nije samo s tim zadovoljio. On požele kraljevsku krunu u Srbiji, koja je iza smrti posljednjeg Nemanjića nejakog Uroša (1371.) ostala bez kralja, sva pocjepkana i oslabljena. To mu konačno i uspije god. 1377., kad se u Mileševu okruni za kralja Srbljem i Bosni. Pri tom mu je izvrsno poslužila okolnost, da mu je baba Jelisava, žena bana Stipana Kotromana, bila Nemanjićka, kći raskralja Dragutina. Zato Tvrtko i njegovi nasljednici više puta ističu »praroditelje svoje gospodu srpsku«. Nije to dokaz Tvrtkova srpstva, kako hoće proto Davidović i drugi, već njegove političke mudrosti i lukavosti. Uostalom po majci Jeleni Šubićki, banu Prijezdi i drugim, teklo je u Tvrtkovih žilama neprispodobivo više hrvatske krvi.

Pravoj Bosni na zapad i sjeverozapad sterali su se krajevi, koji su pripadali Hrvatskoj državi. *Porfirogenet* spominje među 12 župa Bijele Hrvatske Hlivno (današnje Livanjsko polje), Pset (oko Bos. Krupe i Bos. Petrovca) i Plivu (oko Jajca i rijeke Plive). Pliva, Luka (Dnoluka) i Uskoplje (današnje Skoplje na gornjem Vrbasu) oteti su već prije Kulina bana od Hrvatske i pripojeni Bosni. Kasnije, za Stjepana Kotromanića

(1325.) širi se vlast bosanskih banova preko starohrvatske župe Triju polja (Duvno, Livno i Glamoč). Ta se oblast kasnije zove ZAVRŠJE ili ZAPADNE STRANE. Stanovništvo je i dalje ostalo velikim dijelom vjerno katoličkoj vjeri. U Duvnu je početkom XIV. stoljeća osnovana biskupija, dok Livno i Glamoč spadaju splitskoj nadbiskupiji. U Bistričkom gradu kod Livna postoji još god. 1400. kaptol (*Miklosich, Mon. serb.*, br. 237) s arhivom i ispravama. Župa Pset nije nikada Bosni pripadala do dolaska Turaka.

Oko Jajca i srednjeg Vrbasa počela se stvarati bosanska oblast pod imenom DONJIH KRAJEVA od župa, koje su prije bile sastavnim dijelom hrvatske države. Bilo je to u XII i XIII. stoljeću. Osim Plive i Luke pripadoše Donjim Krajevima još župe Banica (oko Ključa), Zemljanik (između Sane i Vrbasa sa središtem na Zmijanju), Vrbanja (oko istoimene rijeke), a kasnije Glaž na međi Usore i drugi neki krajevi. Još god. 1372. piše papa Grgur XI., da je župa Glaž (oko današnjeg Prnjavora i Ukrine) »u vlasti ugarskog (hrvatskog) kralja« (*Acta Bosnae*, br. 207), a malo kasnije dobiva je ban Tvrtko. U Donjim Krajevima od Kotor-Varoša preko Jajca do Glamoča vlada moćna hrvatska obitelj Stipanića, koja se kasnije prozva Hrvatinićima. Iz nje potječe najsilniji bosanski velikaš Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, »veliki vojvoda bosanskog rusaga i herceg splitski«.

Kad je kraj oko gornjeg Vrbasa pa dalje na Kotor Varoš i ušće Ukrine bio od vajkada hrvatski, ne bismo zapravo trebali dalje ni govoriti o dijelovima današnje Bosne, koji ostaše na sjever i sjeverozapad Donjih Krajeva. Radi slijepaca tipa jednog prote Davidovića i njemu sličnih, koji nalaze granicu stare kraljevine Hrvatske čak na rijeci Uni, spomenut ćemo nekoliko stvarčica, koje samo šišmiš u po bijela dana može da ne opazi.

Svi ti krajevi, oko Bihaća, Krupe, Cazina, Sanskog Mosta, Dubice, Petrovca, Gradiške, Prijedora i Banje Luke, ili nijesu nikada Bosni pripadali prije njezina pada (1463.) ili su pripadali pojedinim bosanskim velikaškim porodicama tako kratko vrijeme, da se za njih spravom može reći, da nikad nijesu bili definitivnim sastavnim dijelom sredovječne Bosne. Oni su uvijek bili hrvatski. Zar se na pr. Dubica prestala brojati hrvatskom župom radi toga, što ju je veliki vojvoda Hrvoje oteo 1398. i vladao njom četiri godine ?

Zapadni dio ovih krajeva **pripadao je *Hrvatskoj*, a istočni** *Slavoniji*. Hrvatskoj su spadale ove plemenske župe: gorička, drežnička, psetska, lapačka sa sjedištem u Konobi (danas Rmanj), humska (oko Ripča) i unačka. Tu su danas mjesta:

Unac, Drvar, Petrovac, Krupa (Pset), Cazin, Vrnograč i prije svega Bihać. Kad je pao Bihać u turske ruke (1592.), zove ga mletački poslanik u izvješću duždu »glavnim gradom (metropolitana) Hrvatske«, jer je tu više puta zasijedao hrvatski sabor i stolovao hrv. podban (*Ljubić, Ogled. književ. pov.*, II., 167). Unu tada smatraju najvažnijom hrvatskom rijekom (*Theiner, Mon. slav. mer.*, II., 75). Sredovječnoj Slavoniji spadale su među ostalim i župe dubička, sanska (oko Prijedora), mrenska (oko Sanskog Mosta), vrbaska (oko Banje Luke i Gradiške) i glaška (oko Prnjavora). U crkvenom pogledu spadale su one zagrebačkoj biskupiji.

Iz navedenih krajeva potječu glasoviti hrvatski velikaški rodovi: Babonići Blagajski iz Blagaja na Sani, Kolonići iz istoimenog mjesta kod Petrovca (jedan je Kolonić postao bečkim kardinalom-nadbiskupom), Kobasići od Brekovice, Sturlići, Jelačići, Farkašići, Alapići, Križanići, Kopčići, Korići, Nemčići (od Jezerskog) i drugi. Svoje posjede imaju tu Frankopani (Tržac), Keglevići (Bužim), Šubići Zrinjski (Ostrovicu), Karlovići i Kružići, sve sama velika imena u hrvatskoj povijesti. Od katoličkih hrvatskih plemića potječu među ostalim begovska obitelj Poprženovića, Beširevića, Badnjevića, Grošića i Evlijića.

Pripominjemo i to, da je sačuvan veći broj glagolskih listina, pisanih u Bihaću, Krupi i drugdje (vidi kod *Lopašića*). U tim krajevima nađen je veći broj latinskih natpisa s grobova i gradina hrvatskih plemića. Za utjehu Dr. Glušcu i drugovima nađen je u Slatini kraj Banje Luke i jedan glagolski natpis na kamenu (Glasnik Zem. Muz., 1937., 31—35), a slično tako i kod Gradiške, da i kamenje progovori, da je to od starine hrvatska zemlja.

3. Hercegovina.

Današnjom Hercegovinom prostirale su se do XI. stoljeća samostalne oblasti i to *Neretljanska* između rijeke Cetine i Neretve, *Zahumlje* ili *Humska zemlja* od Neretve (a dijelom i preko nje) do Dubrovnika i *Travunija* od Dubrovnika do Kotora sa sjedištem u Trebinju. Dalje na jug bila je *Duklja*, koja je obuhvatala skoro cijelu današnju Crnu Goru i grad Skadar s okolicom.

Da su stari N e r e t l j a n i bili Hrvati, čini nam se sa Šišićem suvišnim o tomu i raspravljati. Neretljani su bili čakavci, a te i Vuk, i Glušac i Davidović priznaju Hrvatima.

Međutim imamo o narodnoj pripadnosti svih tih krajeva pouzdano svjedočanstvo. Najstariji domaći historijski spis,

zapravo kronika, pisana po narodnoj tradiciji, dokumentima i zapamćenjima, jest *Ljetopis Popa Dukljanina*, pisan upravo u tim krajevima, točnije u Baru, u II. polovici XII. stoljeća. Po njemu — da budemo vrlo kratki — sve četiri te navedene oblasti jesu hrvatske i činile su zajedno državu, koja se sterala od Duvna do Drača i zvala C r v e n a H r v a t s k a (Croatia Rubea) ili Gornja Dalmacija. Njoj na sjever širila se Bijela Hrvatska sve do Vinodola odnosno rijeke Raše u Istri. U Crvenoj Hrvatskoj su gradovi Kotor, Dubrovnik, Bar, Ulcinj, Svač i t. d., i čitav teritorij današnje Hercegovine. — Vladari tih krajeva po Dukljaninu su Hrvati poput Prelimira i Radoslava. Oni su katoličke vjere i papinske ih bule nazivaju »predragim sinovima sv. Petra«. Narod je također bio katolički. U njihovoj državi, 200 godina prije sv. Save, bilo je desetak katoličkih biskupija s Dubrovnikom i Barom na čelu. Stanovništvo Dubrovnika i dukljanskog Primorja govorilo je čakavskim dijalektom. Po *Jirečeku* (Handelsstrassen, 23) na temelju isprava vidi se, da je u Dubrovniku štokavština istinula staro čakavsko narječje tek u XVI. stoljeću.

Hrvate u Duklji nalaze također stari bizantski pisci *Ivan Skilices, Nicefor Brienij, Ivan Zonaras* i *Niceta Koniates*. Ovaj posljednji, pišući o Nemanji, satrapu (vladaru) Srbije, koji je težio, da zauzme Duklju, veli, da si taj »čovjek nemirna i nezasitna duha prisvaja Hrvatsku i oblast Kotorsku« (*N. Choniates*, Bonn. izdanje, 206—207). Arapski pisac XII. stoljeća *Idrizi* naziva Dubrovnik skrajnjim (najjužnijim) gradom u Hrvatskoj.

Crvenu Hrvatsku spominju stari dubrovački pisci *Rastić* i *Crijević*, zatim *Mavro Orbini* i Mlečanin *Andrija Dandolo*. Po njemu se »zemlja od Duvanjskog polja do Istre zove Bijela Hrvatska, od spomenutog polja do Drača Crvena Hrvatska, planinski kraj od Drine do Macedonije Raša, a s ovu stranu Drine Bosna ... Novi (pisci) zovu cijelo Primorje Dalmacijom, a brdske krajeve Hrvatskom« (Du Cange, Hist. byzant., I., 217).

Srce i glavnu snagu današnje Hercegovine čini ZAHUMLJE s glavnim gradom Blagajem. U doba kralja Tomislava vlada Zahumljem moćni knez Mihajlo Višević. *Mletačka kronika (Ivan Mlečanin)* spominje Mihajla, k n e z a H r v a t a. Još jasnije nam govori o njemu, kad piše o duždevanju Ursusa II. god. 912.: »Zatim i svu zemlju h r v a t s k u, kojom vlada knez Mihajlo Višević«. — Splićanin *Toma Arhiđakon*, povjesničar XIII. vijeka, piše o Zahumlju, da je spadalo H r v a t s k o m kraljevstvu.

Koncem XII. stoljeća osvaja Stefan Nemanja Zahumlje, Travuniju i Duklju i pripaja ih Srbiji. Ipak se iz kraljevskog

naslova srpskih vladara dobro osjeća, da su te zemlje nešto posebna i različita od prvotnih srpskih zemalja. »Stefan po milosti Božiej venčani Kralj vsje srpske zemlje i pomorskije« razlikujući tako srpsku zemlju Rašu od pomorske, koju sačinjavaju Zahumlje, Travunija i Duklja.

Nemanjići vladaju Zahumljem uz prekide sve do 1325., kada dođe pod vlast bosanskih banova. Ipak se, i kroz to vrijeme, više puta Humska zemlja sjedinjuje s Hrvatskom. Tako ju je Hrvatskoj pripojio hrvatski herceg Andrija (1198.—1210.). Slavni hrvatski velikaš Pavao Šubić zove se i jest »ban cijele Bosne, knez i gospodar Humske zemlje«. Kralj Sigismund traži god. 1431. od bosanskog kralja Tvrtka II. cijelo Zahumlje i Livno natrag, jer je »Humsku zemlju i druge župe posjedovao ban Hrvatskog kraljevstva« (*Kovačić*, Suppl. ad vestigia Comitiorum). Kralj Matijaš Korvin izdaje god. 1465. potvrdu Dubrovačkoj republici, da je ona dala 800 zlatnih forinti »za uzdržavanje grada našega Počitelja u našem Hrvatskom kraljevstvu« (*Gjelčić—Thalloczy*, Diplomatarium Ragusinum, 628).

Još par riječi o Hrvatima u CRNOJ GORI. Muslimani, iseljenici iz Crne Gore, dolaze u Sandžak i Istočnu Bosnu obično pod imenom Hrvata. Odatle imena mnogih sela i zaselaka, koji se zovu »Rvacka« ili »Hrvati«. U Carigradu i danas kavaze poslanstava, Crnogorce, nazivaju Hrvatima, a starješinu njihova esnafa Hrvatbašom. **Evlija Čelebija**, turski putopisac XVII. stoljeća, veli za stanovnike Pivske nahije u Crnoj Gori, da su »čisti, pravi Hrvati« (**F. Spaho u Hrv. Kolu** XIII, 49). Turska enciklopedija **Kamusi Türki**, štampana 1317. p. H. (1897. p. Kr.) piše: »Slaveni, koji žive u Dalmaciji, Slavoniji i Crnoj Gori nazivaju se Hrvatima« (str. 579). Leksikon **Kamus-ul-âlan** ispravlja tu »pogrešku« na način, koji je samo potvrđuje. »Crnogorci, premda se Hrvatima zovu, nijesu to, jer oni pripadaju srpskom miletu« (str. 2036). Dakle, zovu se Hrvatima, ali Hrvati nijesu, jer su srpske vjere. I zato je vrlo dobro pisao **Simo Milutinović — Sarajlija** u svojoj Istoriji Cerne Gore (Beograd, 1835., str. 25) o pravoslavnom mitropolitu Rufimu: »Pravoslavnome blagočestiju osobitu je službu učinio, i nemalo tijem Srbinstvo probudio i prikrijepio, što je povratio u istočno bogoslovije Kuče, Bratonožiće i Drekaloviće iz rimskoga (zakona)«. Cijela Crna Gora bila je nekad katolička, a zadnja katolička plemena prelaze na pravoslavlje pred 300 godina. Jasno je, da je tim njihovo srpstvo bilo ne samo prikrijepljeno već i konačno ustanovljeno. — Na kraju nije na odmet spomenuti ni stari običaj među muslimanskim seljacima oko Foče u Bosni, da, kada idu u muslim. selo Hodžiće kod Kolašina u Crnoj Gori, vele, da idu u Crvenu Hrvatsku. To je pripovijedao g. Ing. **Hajdar Čekro**, sâm rodom iz tog kraja, g. prof **Hakiji Hadžiću.**

*

Iza svega toga jasno je, radi čega srpski polemičari ne vole razglabati o državnopravnoj pripadnosti Bosne. Najkomotnije im je protiv svih povjesničkih dokumenata prebaciti granicu Hrvatske države čak na Unu, a one, koji ne vjeruju njihovim očitim izmišljotinama, nazvati »kukavnim istoričarima«, koji »lažnim dokazima ... opravdavaju svoje halucinacije« (*Vl. Bogićević*, B. i H. srpske su zemlje, str. 10). Jà kakvim li bi imenima istom mi morali nazvati spomenutog gospodina i njegove trabante, koji mjesto historije donose bajke i babe Mande mrnđalice, samo da Hrvata u Bosni nestane s danje svjetla. Samo se sunce ne da dlanom prekriti...

II. Vjerske prilike u Bosni

U vrijeme bosanske samostalnosti spominju se u Bosni skoro *isključivo dvije vjere i dvije crkve:* katolička i patarenska, koja se u domaćim izvorima naziva »Bosanskom crkvom«, a njezini pristaše »krstjanima« i »dobrim Bošnjanima«. Sva sredovječna povijest Bosne protječe u znaku borbe za prevlast između ove dvije crkve. Svi bosanski banovi i kraljevi katolici su ili bosanski »krstjani«, vlastela, narod i crkve katoličke su ili patarenske. Za treću vjeru, za pravoslavlje u Bosni, mi iz pisanih dokumenata prije Turaka ništa sigurna ne znamo.

Naprotiv o **KATOLICIZMU** u Bosni po historijskim dokumentima dale bi se napisati čitave knjige. Na području današnje Bosne prostiralo se u Srednjem vijeku (u XIV. i XV. stoljeću) devet kat. biskupija. Bosanska, duvanjska i trebinjska biskupija leže potpuno u granicama današnje Herceg-Bosne; zagrebačka, kninska, krbavska, makarska, splitska i stonska obuhvatale su tek dijelove bos. teritorija. Tako n. pr. zagrebačka biskupija širila se od današnjeg Bos. Petrovca do rijeke Ukrine i od Save do blizu Ključa i Jajca. Na ruševinama katoličkih crkava i manastira podignuti su iza pada Bosne pod Turke i dolaska Srba u te krajeve brojne srpske crkve i manastiri n. pr. Moštanica, Liplje, Gomionica, Rmanj i drugi. Dobro veli *Prvi šematizam srpske mitropolije Banjalučko-Bihaćke* za god. 1901. (str. 75.): »A što narod drži, ili što mu se tako *kazuje*, da je ovaj manastir zadužbina Nemanjića ..., ne slaže se nikako s istorijom iz toga uzroka, što u Pounju kao i uopće u cijeloj Bosanskoj Krajini nije bilo pravoslavnog naroda prije

Turaka. Ti su krajevi potpadali pod hrvatsku kraljevinu, u kojoj nije trpljena druga vjera osim latinsko-rimska«. Zagrebačka biskupija imala je 1334. na bosanskom zemljištu 3 crkvena kotara (dubički, sanski i vrbaski) i preko 40 župa između Sane i Vrbasa. Cazinski i krupski kotar danas uopće nemaju ni jedne jedine katoličke župe; prije dolaska Turaka imao je svaki po 20 župa. Što više, kninski biskup stolovao je više od 50 godina u Cazinu u XV. stoljeću.

Na teritoriju današnje Bosne djelovali su u srednjem vijeku od katoličkih redovnika benediktinci (samostan sv. Petra u Čičevu kod Trebinja, Konoba na Uni), dominikanci, pavlini i franjevci, koji su u Bosni imali samo malenkost od 45 samostana, od kojih petnaestak još u XIV. stoljeću. Najstariji i najveći franj. samostani ležali su u Istočnoj Bosni, u Podrinju, a ti su Srebrenica (po njoj se provincija i zove Bosna Argentina, Bosna Srebrena), Bijeljina, Sv. Marija u Polju (kod Bijeljine), Zvornik, Teočak, Ljubovija i Olovo. U tim stranama nestalo je potpuno katolika do XVII. i početka XVIII. stoljeća (zadnji spomen katolika u Srebrenici potječe iz god. 1724.). U svemu od današnjih 56 bos.-herc. kotara za 52 od njih iz historijskih dokumenata znamo, da su imali barem jednu katoličku župu, a svi kotari osim jednog (Gacko) sačuvali su izvjesne uspomene na katolike u tome kraju. Da daljnim dokazima dokazujemo očevidnu stvar, čini nam se jalov posao. Rađe upućujemo na dokumente, sabrane u Theineru, Farlatiju, Jeleniću ili Mandiću ili na zaokružen članak o Katol. crkvi u B. i H. u časopisu *Croatia Sacra* (1934., str. 175.—216.), odakle i vadimo ove podatke.

Možda bismo trebali spomenuti još one brojne crkve, koje god. 1244. spominje toliko puta spominjani ban *Ninoslav,* koji je na mahove bio katolik ili pataren, a pravoslavac nikad. On navodi u povelji najprije katedralu sv. Petra bosanske biskupije u Brdu kod Vrhbosne (današnjeg Sarajeva); u župi Vrhbosni spominje crkve u Vrutcima na vrelu Bosne, zatim u Bulinu i Knešpolju; u župini Neretvi u Buljini; u Viduši (Ljubincima) između Kakanja i Zenice; u župi »Brod« u Bilinu Polju (kod Zenice); u župi Lašvi »Tri crkve«; u župi Lepenici Rotilj (Kiseljak); u Skoplju crkva sv. Ive; u župi »Mel« crkva sv. Kuzme i Damjana (valjda Kozmin na Drini) i konačno u župi Borču »Praču — Biskupniju«. — Danas, u vrijeme kad izvjesni »istoričari« niječu vjerodostojnost brojnih rimskih i uopće izvanbosanskih dokumenata o crkvenim prilikama u Bosni, moguće bi jednakim »pravom« mogli osporiti i gornju darovnicu bana Ninoslava; samo bismo se tada našli pred nerješivom zagonetkom, kako to, da se i danas, iza skoro 700

godina, u čisto muslimansko-pravoslavnom kraju, na sastavcima rječica Prače i Gračanice, u Sjetlini, izvjesni predio zove »Biskupina«.

Da su svi katolici bana Ninoslava ostali do danas katolicima, jasno je, čim bi se u nacionalnom pogledu osjećali, jednako oni u Prači ili na Drini, kao i oni u Travniku ili Kiseljaku.

O PATARENSTVU, koje u Bosnu uđe za Kulina bana i predobi za se velik dio dotada katoličkog naroda i plemstva, ne treba mnogo riječi trošiti. Bosanski »krstjani« (ne hristjani!), koje gdjekada pisci bogumilima nazivaju, mnogo puta vladaju Bosnom i čine većinu stanovništvo. Oni u zemlji sve više jačaju, osobito za 250-godišnjih borba protiv Mađara, koji pod firmom obrane katoličke vjere žele da sataru samostalnost Bosne. S druge strane protiv patarenstva ustaje srpska i crkva i država. Srpski vladari, osobito Nemanja i Dušan Silni, gone iz Srbije »jeretike« i »babunsku vjeru«, otimlju im zemlje i fizički ih kažnjavaju. Srpska crkva, stoji u oštrom sukobu s patarenstvom, srpski kroničari XIV. i XV. vijeka nijesu gledali u »Bosanskoj crkvi« posestrimu, pravoslavnu crkvu, već »jeretike i agarjane«, »sluge đavolove«, koji »kako tati noću idu« i »prevraćaju hrišćane od vjere Božje« (vidi citate u *Croatia Sacra* 1934., 184). Srpski dokumenat o pripajanju Srebrenice Srbiji veli za njezine stanovnike: »Se že vsi jeresi bogomilske sut« (*Gl. Srp. Uč. društva,* XX. sv., III, 148). A mileševsko prokletstvo iz XIV. stoljeća stavlja na prvo mjesto bana Stjepana Kotromanića, a onda tek druge bogumile (gosta Radina i ostale). Ovo usput spominjemo radi *Dr. Glušca,* koji je podgrijao staru *Petranovićevu* hipotezu, da je t. zv. Bosanska crkva u Srednjem vijeku bila pravoslavna. Tu tezu, koja visi o vrbovu klinu, odmah je prihvatio i naš proto *Davidović,* pronašao je »nesumnjivo dokazanom« i odmah počeo redoslijed bosanskih episkopa i mitropolita s imenima patarenskih »didova« i »gostiju«. Međutim što god g. proto trabunjao o tome, istina je, da ozbiljni srpski historičari, jedan *Jireček, Novaković, Stanojević, Ćorović, Ruvarac i Skarić,* neće ništa da znaju o neozbiljnoj hipotezi pravoslavlja stare »Bosanske crkve«. Međutim svi oni nemaju ni pojma o Bosanskoj crkvi; istotako ni bosanski franjevci, ni papinski misijonari, koji samo lažu i izmišljaju, ni Dalmatinci iz Trogira i Splita, ni Dubrovčani, ni srpski kaluđeri, ni svi oni zajedno, koji nam ostaviše brojne dokumente o bosanskim patarenima XIII. do XV. stoljeća, ne znaju ništa! Jedini o svemu nešto znaju Dr. Glušac i proto Davidović, a svi drugi nek se sakriju u mišje rupe! — Doista moramo toj gospodi izraziti saučešće, što im

je trud ostao jalov. Ovako se moraju trostrukim znojem znojiti, da dokažu barem za jednu crkvu ili za jedan manastir u Bosni prije Turaka, da je bio pravoslavni, pa opet bez uspjeha. A onako, eto sreće, preko noći pola starih Bošnjaka postade srpskim pravoslavcima. Samo, po nesreći, »didove« i »goste« Bosanske crkve ne bi ni volovima mogli prevući u Srpsku crkvu.

Ovdje nam je primijetiti još jednu stvar. Braniteljima pravoslavlja Bosanske crkve nije dosta dokazati, da je *Rački* pretjerao prikazujući nauku bos. patarena kao da su zabacivali na pr. krst ili svece. Oni trebaju dokazati, da »Bosanska crkva« nije treća crkva i treća vjera u Bosni, različita od katolicizma i pravoslavlja i od njih neovisna. To treba dokazati i sve je dokazano! — Inače je patarenstvo za Kulina bana uneseno u Bosnu, koja je dotada bila katolička. Bosanski biskupi primali su biskupsko posvećenje u Dubrovniku iz ruku katoličkog (latinskog) nadbiskupa kao Radogost 1189., Dragonja i Vladimir. O tom svjedoči sačuvani originalni dokumenat Dubrovačkog arhiva iz 1195. (*Acta Alb.*, I., 110) kao i bilješke dubrovačkog kroničara *Restija* (str. 63, 74, ss.).

Inače je vrlo zanimljivo pismo carigradskog patrijarhe Genadija II. (1453.—1457.) sinajskim kaluđerima o »kudugerima« u Bosni, koje je neki episkop počeo s uspjehom obraćati na pravoslavlje (*Migne*, P. G., 118, c. 248 ss.). Eto čuda golemoga! Gluščevi pravoslavci obraćaju se na pravoslavlje!

PRAVOSLAVLJE U BOSNI I HERCEGOVINI imalo je posve drugu prošlost i druge putove nego li katolicizam.

Što iz sigurnih historijskih dokumenata znamo o pravoslavlju u Bosni za vrijeme bosanskih banova i kraljeva?

Odgovor je jednostavan: sigurno ne znamo ništa, ne znamo ni to, je li uopće pravoslavnih bilo u Bosni, premda s Thalloczyjem i Prelogom rado dopuštamo, da ih je bilo u Istočnoj Bosni oko Drine, makar ih povjesna vrela nigdje ne spominju. Srpski povjesničar Mihajlo Dinić (Jug. istor. časopis, I. god., 151) utvrdivši, da Tvrtko I. nije bio pravoslavac već katolik, nastavlja: »Ne treba gubiti iz vida, da u pravoj Bosni — Hum i delovi Raške se izuzimaju — nije bilo u Tvrtkovo doba pravoslavnih. Za nas je ovo pitanje definitivno rešeno«.

Počnimo sa srpskim manastirima, koji se svagdje javljaju, gdje je u stara vremena bilo srpskih pravoslavaca. Koliko je srpskih manastira bilo u Bosni do turske najezde? Mi ne znamo ni za jedan jedini! Prolistajte najozbiljniju naučnu radnju o »Pravoslavnom monaštvu i manastirima u srednjevekovnoj Srbiji« (Srem. Karlovci 1920.), napisanu od Vasilija Markovića. O pravoslavnim manastirima u Bosni nema nigdje ni spomena! Inovjerna »jeretička vlada« bosanskih banova i plemića

nije im prijala (str. 152.). Marković doduše spominje manastir u Dobrunu, na desnoj obali Drine, na domak Višegradu. Nego taj manastir, podignut 1383., nalazi se zapravo u onom dijelu Srbije, koji je istom kralj Tvrtko pripojio Bosni (1374.). A mi nijesmo nikad tvrdili, da pravoslavaca nije bilo u Srbiji, već u Bosni prije Turaka.

I kritični historičar, arhimandrit Ilarion Ruvarac tvrdi, da se ni za jedan srpski manastir u Bosne ne može dokazati, da je opstojao prije Turaka. Samo za manastir Papraču misli, da bi mogao biti i stariji, ali to mišljenje, ničim ne dokazano, ne prelazi granice puke mogućnosti.

Međutim proto Davidović zna više i bolje. Začudnom vidovitošću otkriva on čitav niz srpskih manastira, čak od XIII. i XIV. stoljeća dalje: Ozren, Gostović, Lovnica, Tavna, Rmanj... (Srp. prav. crkva u B. i H., str. 18). Dokaza, doduše ne donosi (niko ih nije mogao dokazati!), nego se valjda nada, da bismo mu ipak mogli vjerovati s obzirom na njegovu časnu bradu. Nego vidovitost g. protu kod svakog manastira malo zanese, da mu od same dragosti produlji život za 100, 200 ili 300 godina. A moramo primijetiti, da bi g. proto za svoje vidovite oči ipak trebao nabaviti naočale. Onda ga one ne bi onako grdno prevarile, da kod franjevačkog samostana u Krupi na Vrbasu ne posumnja, da fratri nijesu možda srpski kaluđeri. Onda ne bi benediktinsku opatiju sv. Petra u Čičevu kod Trebinja ugledao naprosto kao srpsko-pravoslavni manastir (spom. dj., 18).

Uopće historijska nauka g. prote, kad radi o pravoslavlju u Bosni, sva se da kazati jednom rečenicom: Što je babi milo, o tom joj se snilo. Zar je pravoslavni manastir onaj, koga još u XII. stoljeću spominje kao katolički Dukljaninova Kronika (Presb. Diocl., 53) i koga Dušan Silni, progonitelj katolika, otima benediktincima, a papa ga Klement VI. g. 1345. odlučno traži natrag i dobiva (Smičiklas, Codex dipl., XI., 179). Za katoličku crkvu i samostan u Čičeva zna nadalje dubrovački kroničar Luccari (Annales Rag., III., 101), Farlati, Jireček, Marković i drugi, samo neće da zna proto Davidović.

Izvjesni historičari kova Davidovićeva pokušaše da dokažu opstanak izvjesnih srpskih manastira u Bosni prije Turčina. Tako je neki brzopleti junak u manastiru Ozrenu pročitao natpis, koji spominje nekog Nemanjića kao utemeljitelja. Iguman Vitanović promotrio je točnije stvar i mjesto »Nemanjić« čita naprosto »Marić«, a manastir se tim pomladio samo za 300 godina! (Gl. zem. Muz. 1889., 32). Slično prođe i srpski manastir Zavala u Hercegovini. Spominje se prvi put tek 1513. god. Ništa zato, Davidović nalazi, da je sagrađen 1271., valjda zato, što ima stari manastirski pečat iz tog doba. Ima, istina, samo zato čovjek mora biti ćorav kod očiju, da pečatu dadne ne 700 već 150 ili 200 godina starosti. A ko malo nazire, vidi u pečatu grubi falzifikat. — Slično je i sa starim pečatom manastira u Dobrićevu. Krivotvoritelj se malo zaboravio, kad na pečatu broji godine s Latinima »od roždstva Hristova«, a ne od stvorenja svijeta, kako to srpski spisi i pečati uvijek čine.

Slične su sudbine bile i neke pravoslavne eparhije u Bosni. Iz spo-
mena imena god. 1293. nekog Bazilija, bosanskog biskupa, koji je mogao
mirne duše biti i katolik kao i toliki benediktinski monasi istog imena
u Dalmaciji, iskonstruirao je R a d o s l a v G r u j i ć čak opstanak zvor-
ničke eparhije u XIII. stoljeću. Jedan stari spis spominje Vilimira Vlad-
mirovića, »kreševskog i neretvanskog episkopa grčkog obreda«, samo je
dokazano za taj spis, da je »patvorba i to vrlo nespretna«.

Opstanak ni jednog srpskog manastira, ni jedne pravoslavne crkve ne
može se dokazati u Bosni prije Turaka. S tim se slažu i Dr. B a š a g i ć
i š e j h F. K e m u r a, koji zaključuje, da Mehmed Fatih »nije našao u
Bosni drugih bogomolja osim katoličkih i da prema tome nije pravoslavnih
moglo biti u Bosni« (Gl. Zem. Muz., 1911., 297). — Jedinu iznimku čini,
kako izgleda, stara pravosl. crkva Hercega Stjepana u G o r a ž d i iz
god. 1446. Samo ne valja zaboraviti, da su već 1430. Vrhbosna (današnje
Sarajevo) i Hodidjed bili stalno u rukama Turaka. A krajevi na Drini,
gdje je i Goražda, ili su već bili turski ili su priznavali tursko vrhovništvo.

Preostaje jedino da spomenemo dvije pravoslavne episkopije, koje je
osnovao sv. Sava 1219. godine. Jedna je od njih bila u Stonu za Zahumlje
i Travunija, druga u Dabru na Limu blizu bosanske granice.

S t o n s k a e p a r h i j a podignuta je na ruševinama katoličke, la-
tinske biskupije u Stonu, koja se javlja već 870. god. Na II. splitskom sa-
boru (927.) javlja se uz kralja Tomislava i zahumski knez Mihajlo Vi-
šević, odlučan katolik, kojemu papa Ivan X. piše poseban list. Kad su
Nemanjići zauzeli Zahumlje, protjeraju iz Stona katoličkog biskupa i po-
stave pravoslavnog. Katolicizam Humske zemlje do početka XIII. sto-
ljeća arhimandritu R u v a r c u toliko je očit, »da su povesničko ras-
pravljanje o Humskoj kneževini u X., XI. i XII. veku i o latinskoj ston-
skoj episkopiji nema mesta u šematizmu Hercegovačke mitropolije« (Srp.
prav. Herceg.-Zahumska mitropolija, 1901., 25). Dok mala Raša broji
6 svetosavskih episkopija, dotle cijela Hercegovina tek jednu, i to u Stonu
za Zahumlje, a u Travuniji ostaje i dalje samo katolički trebinjski biskup.
Sto godina kasnije bježi pravoslavni episkop iz Stona i to ne nekuda u
Hercegovinu, već čak u Sandžak u manastir sv. Petra i Pavla na Limu,
koji mu je darovao Uroš III. Dečanski. Darovnica veli, da je »episkopija
opustjela i da episkop nema ni bira ni vrhovine« (R u v a r a c, ib., 29).
Nestalo pravoslavnih ovčica, pa nesta i pastira, koji nemade što ni strići
ni musti, pa i on odseli.

Dabarska episkopija bila je privlačni centar za susjedne krajeve
Bosne na gornjoj Drini. Zato je tamo moglo biti pravoslavnih još prije
pada Bosne. Kasnije, kad su se pokrenule pravoslavne mase i zajedno s
turskom vojskom preselile na hrvatsku granicu, seli dabarski episkop čak
u Rmanj na Unu (poslije 1575.). U Sarajevo doseljuje episkop Mojsije Pe-
trović istom god. 1709. (S k a r i ć, Sarajevo, 115). I otada je Sarajevo sje-
dište mitropolita, koji se nazivaju dabro-bosanskim.

Mnogo puta ime je znak. Tako je i ime odnosno naslov dvojice sa-
rajevskih vjerskih poglavara značajno za vjersku povijest njihova naroda.
Katolički nadbiskup u Sarajevu zove se vrhbosanski. Ima pravo na to: pred
700 godina kraj Vrhbosne — Sarajeva stoji katolička katedrala sv. Petra.
Katolici su od starine bili stanovnici Bosne. Srpsko-pravoslavni mitropolit
zove se dabro-bosanski. Ima i on pravo: bosanski je, jer stanuje u Bosni,
a dabarski je, jer je amo došao iz Dabra, od Sandžaka, on i velika većina
njegove pastve.

PRILIKE U BOSNI IZA FETHA (osvojenja po Turcima)
naglo se mijenjaju: s pozornice nestaje bosanskih patarena;
uz katolike, koji su se i prije spominjali, javljaju se u ve-
likom broju muslimani i pravoslavni.

O **katolicima** ovdje ne treba mnogo riječi trošiti. Makar da
su velike i česte seobe te mjestimični prelazi na islam znatno
umanjili njihov broj, ipak oni sve do današnjeg dana nastanja-
vaju ona mjesta i krajeve, na kojima su se odigravali glavni
događaji bosanske povijesti; takva su mjesta: Kraljeva Sutje-
ska, Rama, Kreševo, Fojnica, Travnik, Soli (Tuzla), Tomaševi-
ćevo, Jajce, okolica Konjica, Mostara i Stoca, dakle u glavnom
dolina odnosno porječje Bosne i Neretve. U XVI. i XVII. stolje-
ću katoličko je bilo Trebinje, Olovo, Srebrenica i Visoko. Ovo je
moguće razumjeti samo tako, da su ti krajevi od starine i prije
Turčina bili katolički, a tada katolici pripadaju starosjedio-
cima Bosne.

Glede **pojave pravoslavlja i islama** ima *Dr. Glušac* posebno
mišljenje. On smatra, da se »Bosanska crkva« iza pada Bosne
priključila Srpskoj, a tim istim bosanski »krstjani« (patareni)
jasno se pokazaše kao srpski pravoslavci.

O muslimanima tvrdi *Dr. Glušac,* da ih je u početku bilo
malo i da su prešli na islam samo s pravoslavlja i katoličanstva.
Broj muslimana zapravo se vrlo umnožio tek doseljenicima sa
strane. Muslimana, veli on (Nekoliko pitanja iz prošlosti B. i
H., str. 65), ima srazmjerno više doseljenih nego pravoslavnih
i katolika. Tako čarobna šipka Dr. Glušca pretvara najvažniji
dio autohtonog življa Bosne, muslimane, u doseljenike, a glavni
dio kasnije doseljenog elementa u Bosnu, pravoslavce, u staro-
sjedioce i domaćine od vajkada ovih lijepih krajeva.

Nego sva ova mudrolija Dr. Vase slabo pomože. Istina,
lijep bi to san bio učiniti od *bosanskih muslimana uljeze i došlje,*
osim nešto srpskih poturica, i od bosanskih *katolika,* koji da su
rodom i plemenom Srbi čak od dičnog bana Ninoslava, *odrode,*
koje je crnožuta aždaja u Hrvate premijesila i prekuhala, a
samo Srbe pravoslavce ostaviti starosjediocima na svojem, na

starini, na plemenitom ... Ej pusti sne, samo ti je jedina mana, što si san, a ne java!

Zvijezde se znaju po sjaju a ljudi po glasu. A taj glas, govor, jezik, upravo je fatalan po Gluščevo maštanije. Ko će biti nasljednik i potomak sredovječnog bosanskog plemstva i naroda nego onaj, ko govori *istim narječjem* kao i oni. A govor bosanskog vladarskog dvora, vlastele i naroda bio je prije Turaka ikavizam, tvrdi *Vl. Skarić* (Gl. Zem. Muz., 1930., 3.). U njemu su pisane listine i grobni natpisi toga vremena. Narječje, kojim govori većina bosanskih muslimana i katolika, jest i danas ikavština; a nekad su njom govorili skoro svi. I zato su po govoru muslimani i katolici jedna etnička skupina, koja je u Bosni starosjedilačka. A bosanski pravoslavci, koji su, bez iznimke ijekavci, nijesu od starine u Bosni, barem najvećim dijelom. Oni su doseljenici pa ih kao takve i govor odaje. Srbin *Skarić* priznaje to na svoj način veleći na istom mjestu: »Poslije je došao s juga nov etnički elemenat, koji je glas *jat* izgovarao kao *ije*. No to su bili ljudi nižega reda, težaci i pastiri, čiji govor plemstvo, kršćansko a poslije muslimansko nije primalo nego je i dalje kroz stotine godina govorilo ikavski«. I tako se sam Dr. Glušac, htijući jeftinom doskočicom zamijeniti uloge pravoslavaca i muslimana, zapetljao u vlastitu petljaniju.

O DOSELJENJU PRAVOSLAVNIH MASA U BOSNU iza pada pod Osmanlije (1463.) imamo i direktnih dokaza.

U jednom listu, pisanom 1483., kaže kralj *Matija Korvin,* da se u njegovu državu preselilo iz Turske u zadnje 4 godine 200.000 Srba (kod *Erdeljanovića,* str. 60). A kraj, koji je bio najviše na udarcu seobi, jest bez sumnje Jajačka i Srebrenička banovina u Sjevernoj i Sjeverozapadnoj Bosni, koje je i onako stvorio kralj Matijaš.

Vakufnama *Turalibega* iz 970. god. po Hidžri (1562.), veli, kako je ovaj u svoja sela »Babin Do« i »Visoče« (danas Vakuf i Visori) u tuzlanskom, dotično zvorničkom kotaru, naselio iz Semendrije (Smedereva) pravoslavne obitelji nekog Vukosava, Dragiše, Nike, Stojka, dvojice Radosava i t. d. (*Hamdija Kreševljaković:* Odakle su i šta su b. h. muslimani?; Hrv. svijest, 1914., IV., 10.).

Radoslav Lopašić (Bihać i bihaćka Krajina, 10—11) govoreći o prilikama današnje Bosanske Krajine veli: »Prvi Vlasi pomaljaju se na početku XVI. vijeka oko Dinarskih planina i kod izvora Une, oko Unca, Srba i Glamoča ... God. 1551. javio je general Ivan Lenković kralju Ferdinandu, da su Turci izveli iz unutrašnjosti Turske više tisuća Morlaka ili Vlaha (i tamo

ih naselili) ... Po svoj prilici u to doba sa narodom došavši kaluđeri u Rmanji osnovali su pravoslavni manastir ... Osvojivši Turci veliki dio Unske doline prema Buševiću i Krupi naseliše tamošnje krajeve narodom iz Bosne. Veliki zaštitnici pravoslavnih Vlaha bili su nekoji bosanski paše i sandžaci (osobito Hasanpaša Predojević) ... Po službenom izvještaju zaokupiše Vlasi po Hasanovoj odredbi krajeve oko Brekovice, Ripča i Ostrovice i u Velikoj dragi do Sokolca množeći se kasnije svakim danom«.

Benedikt Kuripešić opisuje put carskog poslanstva god. 1530. pod vodstvom Nikole Jurišića i grofa Lamberga sultanu u Carigrad. O stanovništvu Bosne veli, da su od tri ruke: »Prvo su stari Bošnjaci, koji su rimsko-kršćanske vjere, a tim je Turčin, kad je osvojio Bosnu, ostavio vjeru. Drugo su Srbi, koji se zovu Vlasi, a mi ih zovemo »Zistzen« (Čiči?) ili martolozi. Oni dolaze od Smedereva i Beograda, a vjere su sv. Pavla (pravoslavni!). Treći su pravi Turci (muslimani!), koji su vojnici i činovnici, a vladaju se sasvim tiranski prema ovim kršćanskim podanicima«. Kuripešić veli, da su mu Srbi martolozi, koji su protiv kršćana (Hrvata) ratovali kao turske neredovite čete, priznali, da je velik grijeh, što se bore protiv kršćana, ali da oni to radi turske sile moraju.

Hrvatski povjesničar *Dr. Prelog,* koji je prenio (Povijest Bosne, II., 57) ovaj Kuripešićev citat, teško se zamjerio Dr. Glušcu, nanio Srbima »prave, teške i neoprostive uvrede«, i služio austro-ugarskom ugnjetavaču (Nekoliko pitanja iz prošlosti B. i H., 66, 67). Ja kakvo li je istom zlodjelo učinio onda u očima Dr. Glušca rođeni Srbin *Vladislav Skarić,* koji je istraživao podrijetlo većine pravosl. naroda u sjeverozap. Bosni (Gl. Z. Muz., 1918., str. 228 i sl) i na nesumnjiv način dokazao, da je taj »narod doselio iz srednjevjekovne Srbije u sjeverozapadnu Bosnu i sjevernu Dalmaciju« (str. 226). Pojava velikih masa Srba na hrvatskim granicama odmah, čim su Turci uzeli Bosnu, i to u krajevima, gdje »pravoslavnog elementa prije Turaka osim nešto Vlaha nije bilo«, tumači Skarić doseljivanjem »voljom ili dozvolom Turaka« (str. 219). »Svud tuda su Turci iz vojničkih obzira morali naseljivati Srbe, koji su kao martolozi i drugi neredoviti vojnici čuvali granicu, četovali i u pravilnom ratu vojevali na turskoj strani«. Naseljivanje je počelo odmah iza 1512., a kolonisti su došli iz Srbije, tadanjeg smederevskog sandžaka. Skarić se tu izrijekom slaže s Kuripešićem (str. 237).

Do istog rezultata dolazi i srpski etnolog *Milan Karanović* proučavajući po Cvijićevoj metodi tri pounska kotara, Bihać, Cazin i Krupu. (Naselja srp. zemalja, knj. XX). On među pra-

voslavcima uopće ne nalazi starosjedilaca, a 60% svih pravoslavnih obitelji doselilo je u današnje svoje prebivalište tek zadnjih 80 odnosno 100 godina.

Među važnije događaje valja svakako zabilježiti i **PRELAZ JEDNOG DIJELA KATOLIKA U BOSNI NA PRAVOSLAVLJE.** Prešla je i skoro cijela Trebinjska biskupija u Hercegovini tokom XVI. i XVII. stoljeća. Katolički narod ostao je bez svećenika usred ljutih progona. Pravoslavna crkva sklapa već iza pada Carigrada kompromis sa Turskom carevinom i patrijarha Genadije dobiva čast turskog paše. U Srbiji se ta ista stvar događa osnutkom Pećke patrijaršije. Makar da pravoslavni kaluđeri poput monaha Marka pišu, da su turski sultani (»ismailski car Bajazit«) »nečastivi i troicihulni i hrišćanom dosaditelni«, ipak se pod Turcima svuda pravoslavlje širi na račun katolicizma pa tako i u Hercegovini. Započinje sistematsko proganjanje katolika kroz 300 godina (1488.—1779.) od strane pravoslavnih arhijereja, koji katolike carskim fermanima i janjičarskom pomoći sile na plaćanje pravosl. vjerskog poreza i podložnost u vjerskim stvarima, što bi neminovno svršilo otpadom katolika na pravoslavlje. Fratri i drugi svećenici bore se na turskim sudovima, plaćaju globe i idu u tamnice. Katolici su više progonjeni nego pravoslavni sve do zadnjih stoljeća turske vlade, jer su pristaše najvećeg neprijatelja sultana, — rimskog pape, i jer neće poput pravoslavnih martologa, da se bore s Turcima protiv kršćana. Za turske vlade više puta katolici teže progone trpe od pravoslavnih nego li od samih turskih gospodara. »Mi u njima ljuće dušmane imamo nego li su sami Turci, jer nikada ne prestaju raditi o tomu, da nas pod svoju vlast sprave«, piše fra **Filip Lastrić.** A biskup fra **Marko Dobretić** u okružnici god. 1777. govori o pravoslavnima (zovi ih skizmatici) »koji panjkaju na nas po tribunalih ono, što ne bi ni vragovi izmislili, za oborit nas i vas i ove svete kuće u svako zlo; dave, globe i gule...« (Jelenić, Izvori za kult. pov., 50). Stvar je ta toliko poznata iz **Smičiklasa, Batinića, Jelenića** i drugih, da je ne trebamo dalje ni spominjati. Sam arhimandrit **Ruvarac** veli, »da se takav postupak srpskih patrijarha nikako opravdati ne da.« Naš **proto Davinović** (Srpska pravosl. crkva u B. i H., 41) nalazi, da su to »fakti koji se ne daju pobijati, ali se daju lako razumjeti«. Ti su progoni išli gdjekad tako daleko, da je narod, da se od tog oslobodi, čak prelazio na pravoslavlje. Trebinjski biskup **Primi** piše u Rim god. 1674. ovako: »Pravoslavni (kaluđeri!) na temelju toga fermana idu i tlače bijedne katolike (po Popovu polju), nezadovoljni s onim, što im je sultan dozvolio. Što više, oni obilaze s četom Turaka i grubom silom otimaju od tih hercegovačkih katolika deset puta više, nego što stoji u fermanu, izjavljujući otvoreno, da će im svake godine tako dodijavati, dok ne postanu pravoslavcima. Radi toga ne mogući se oprijeti tolikoj nevolji, katolici samo što nijesu izgubljeni. Već su izjavili biskupu, da će morati preći na grčki zakon, ako se ne ukloni ta nepravda« (**K. Draganović, Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie, Rim 1937., str. 72**).

Radi ovog i drugih razloga prešao je velik dio naroda trebinjske biskupije na pravoslavlje. Biskup Andrijašević piše god. 1627., da je od 12 katoličkih crkava u Popovu 7 dospjelo u ruke pravoslavnih. A narod Neretve i Popova piše 1629., da je veći dio katolika ovih strana otišao u skizmu. Vl. Skarić u dokaz pravoslavlja spominje oko 50 starih crkava oko Trebinja i u Popovu. Crkve su doista stare, iz predturskih vremena, somo nikad nijesu bile pravoslavne već katoličke kao ni ona u selu Dračevu. Sačuvan nam je dokumenat, kako je pravosl. vladika, valjda pri njezinu osveštenju, dao sastrugati kreč s crkve, porušiti katoličke oltare i izbaciti napolje kosti katoličkih pokojnika. Narod, ozlojeđen, hoće da se vrati katoličkoj vjeri, ako mu se pribavi stalan župnik. Nažalost od toga nije bilo ništa, i ti katolici ostaše i dalje pravoslavnim. — Sve ove vijesti donosimo prema spomenutoj studiji »Massenübertritte...«, za koju je prvak srpske historiografije Stanoje Stanojević (Jugosl. istor. časopis, III., 376) rekao, da je u cijelosti dokazala svoj predmet, a time i prelaz katolika trebinjske biskupije na pravoslavlje.

Smatrali smo potrebnim, da posebnu pažnju posvetimo vjerskim prilikama u Bosni. Vjera je bila jedan od prvih faktora za nacionalno opredjeljenje naroda u Bosni. Sljedbenik srpskog pravoslavlja nužno se smatrao Srbinom. I zato su n. pr. Trebinjci i Popovci danas među najoduševljenijim Srbima u Herceg-Bosni kao što bi bili vatrenim Hrvatima, da su ostali u katoličkoj vjeri.

III. Bosanski muslimani

Dr. Glušac grdno se vara, ako misli, da su seobama, osobito iza Bečkoga rata (1683.—1699.), muslimani istom u Bosni ojačali. Po historijskim dokumentima izgleda, da ih je, recimo u XVI. i XVII. stoljeću bilo više nego danas. Po putopiscu *Evliji Čelebiji* varoš Foča imala je 17 džamija i 8 tekija, a Donje Skoplje čak 30 džamija. Čelebija navodi dosta sela i kasaba, koji su tada bile muslimanske, a danas više nijesu. Već spominjani Kuripešić ističe, da je u Gornjoj Bosni 1530. bilo više muslimana nego pravoslavnih.

Odakle se odjednom nađoše u Bosni toliki muslimani? Prelazom domaćeg stanovništva, u prvom redu onoga patarenske vjere, na islam. Patareni velikim dijelom postadoše muslimanima, a uz njih i nešto drugih kršćana, osobito katolika. Dr. Glušac, doduše, misli (str. 65), da je bilo više prelaza s pravoslavne vjere na islam i to s dva razloga: 1.) što je katolička crkva imala u Bosni bolju organizaciju nego pravoslavna, i 2.) što muslimani i danas slave pravoslavne svece kao Đurđevdan, Ilindan i t. d. Nijedan od tih razloga ne stoji. Kako je katolička crkva dospjela u težak položaj najbolje dokazuje prelaz skoro cijele jedne biskupije na pravoslavlje (Trebinje) kao i sporadnični otpadi katolika u drugim krajevima Bosne. A na

drugi Gluščev razlog lako je odgovoriti,: g. doktor se krupno
sefnuo u računu. U vrijeme pada Bosne i još čitavih 130 godina
kasnije katolici su se držali starog kalendara pa je staro Jurjevo
i stari Ilindan barem jednako tako uspomena na katoličku pro-
šlost, kako bi imala biti na pravoslavnu.

Islamizacija Bosne počela je vrlo rano iza dolaska Turaka
u ove krajeve. Zato se vrlo često u starim dokumentima susre-
ćemo s imenima bos. muslimana, čiji se otac zvao Abdah, Ab-
dulah ,Abdulgafur, Abdulhaj i sl. A to sve znači, da im je otac
bio kršćanin, a oni mu ime sakrivaju, označujući ga arapski kao
»roba Božjeg« i sl. Zanimljiv turski dokumenat o prvim danima
širenja islama u Bosni i Hercegovini objelodanio je H. Mehmed
Handžić u kalendaru »Narodna Uzdanica« (1938., str. 29—45),
koji govori o starim danima islamizacije Bosne. I ko se zvao
»Živko« prozva se »Jahja«, a ko »Vuk« »Kurt«. Mnogo naroda
prigrli islam, ali mnogi također, izvana muslimani, ostadoše
još dugo vremena u srcu kršćanima. Zato im se spomenuti tur-
ski dokumenat duhovito ruga i ismjehiva radi njih Bošnjake.

Imade vijesti o prelazu bosanskih »krstjana« na islam.
Pod Jajcem ih se je za jedan dan 36.000 poturčilo, kako *Zink-*
eisen, izvrstan poznavač turske povijesti, pripovijeda (Gl. Zem.
Muz., 1912., 3), premda ta vijest izgleda uveličana. O islami-
zaciji okolice Jajca govori i jedan stari *sidžil* (zapisnik sudskog
poslovanja) iz god. 869. p. H.: »Sultan Fatih podijelio je i osta-
vio u vlasništvo zemlje sela iz okolice Jajca patarenima, koji su
prešli na islam. Ali kad su se isti patareni iznevjerili islamu i
opet prešli na kršćanstvo, kad je kralj Matija osvojio Jajce,
nevjerne te patarene protjera u Anadol i oduze im zemlje iz
vlasništva« *(Hamdija Kreševljaković*, kalendar »Danica«, 1916.,
326.). — Zadnje vijesti o prelazu bogumila na islam nalazi se
u *Bakulinu šematizmu* franjevačke provincije Hercegovine god.
1867. (str. 124): »U selu Dubočanima (kod Konjica) pred malo
je godina prihvatila islam obitelj Helež, koja se zadnja držala
ludosti bogumilske«.

Uz patarene prešao je na islam i jedan dio katolika. Stari
pisci spominju često dva brata, jednog katolika, a drugog mu-
slimana. Prema izvještaju papinskog vizitatora *Petra Masa-*
rekija (god. 1623.) prešlo je u okolici Visokog i Sutjeske, dakle
oko gornjeg toka Bosne, malo godina prije njegova pohoda
6000 katolika na islam (Starine Jugosl. akademije, sv. 39).
Sam taj broj je dovoljan, da nam protumači, odakle je veći dio
muslimana kotara Visoko i Zenica. Među tim islamiziranim ka-
tolicima nalazili su se i najbliži rođaci kasnijeg provincijala fra
Martina Brguljanina i kasnijeg biskupa fra Jeronima Lučića,
pa neki stari spis priča, da su se »pomiješale mitre i turbani«.

1. Kojem su narodu pripadali bosanski muslimani?

Čujmo, kako o tom sude turski pisci i što sami b. h. musli-
mani u starim spisima o tom vele!

Znameniti turski povjesničar *Aali*, rodom iz Galipolja, koji
je 30 godina u Bosni na dvoru valija boravio, piše o Bošnja-
cima, u prvom redu bosanskim muslimanima slijedeće:

»Što se tiče *plemena Hrvata*, koji se *pripisuje riječi Bosni*,
njihov se značaj odrazuje u veseloj naravi; oni su po Bosni
poznati i po tekućoj riječi prozvati. Duša im je čista, a lice svi-
jetlo; većinom su stasiti i prostodušni; njihovi likovi kao zna-
čajevi naginju pravednosti. Golobradi mladići i lijepi momci
poznati su (na daleko) po pokrajinama radi naočitosti i pono-
sitosti, a daroviti spisatelji kao umni i misaoni ljudi. Uzrok je
ovo, što je Bog — koji se uzvisuje i uzdiže — u osmanlijskoj
državi podigao vrijednost tomu hvaljenom narodu dostojan-
stvom i čast njihove sreće uzvisio kao visoki uzrast i poletnu
dušu, jer se među njima nasilnika malo nalazi. Većina onih, koji
su došli do visokih položaja (u državi) odlikuje se velikodušjem
to jest čašću i ponosom; malo ih je, koji su tjesnogrudni, za-
vidni i pohlepni. Neustrašivi su u boju i na mejdanu, a u dru-
štvu, gdje se uživa i pije, prostodušni. Obično su prijazni, do-
broćudni i ljubazni. Osobito se odlikuje ovo odlično pleme van-
rednom ljepotom i iznimnim uzrastom ... Bez sumnje *Bošnjaci*,
koji se pribrajaju hrvatskom narodu, odlikuju se kao prosti
vojnici dobrotom i pobožnosti, kao age i zapovjednici obrazova-
nošću i vrlinom; ako dođu do časti velikih vezira u upravi su
dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični
umnici slave« (Tarihi Aali, sv. IV., knj. I., str. 12; prijevod Dr.
Safetbega Bašagića u Gl. Zem. Muzeja 1912., 6—7.).

Nitko nije tako krasno opisao bosanske muslimane i nitko
ih nije tako jasno pribrojio hrvatskom narodu, kao vrli turski
historičar Aali.

Sačuvani su nam spisi, stari 300 i 400 godina, u kojim se
jezik bosanskih muslimana naziva hrvatskim, bosanski musli-
mani Hrvatima i njihova zemlja hrvatskom. *Hodavendija*, čauš
bosanskog paše *Sofi Mehmeda*, piše god. 1589. mletačkom pro-
viduru u Zadar po dva pisma turskom jazijom i bosanskom ći-
rilicom. On sam, musliman iz Bosne, veli na kraju: »Zato mi,
rečeni Hodavendi čauš, hotismo učiniti viru od toga posla i
dvoje knjige pisati turske, a *dvoje horvatske* rukom.« (Sta-
rine X., 14—15). — *Mehmedpaša Sokolović*, veliki vezir Osman-
lijskog carstva, izdaje god. 1566. naredbu povodom harzaula
grčkog patrijara, u kojoj kaže: »Car daje ferman, da rimski

fratri po Budimu, Temišvaru i Dubrovniku i *uopće od naroda hrvatskoga* ne pitaju milostinju, ako taj narod spada na grčkog patrijara... No ako pak narod pod patrijara ne spada, zabranjeno mu je napastovati fratre i njihov puk« (Spomenik 67. Srp. Kralj. Akademije, str. 211). Za Sokolovića su Slaveni po turskom Budimu, Temišvaru i Dubrovniku Hrvati, a isto tako i narod, koji od Budima do Dubrovnika po turskoj zemlji stanuje. Onda su i u *Bosni Hrvati*, jer put iz Budima i Temišvara turskom zemljom u Dubrovnik vodi nužno preko Bosne, osim ako se za Sulejmana Velikog nije putovalo avionom.

Glasoviti turski putopisac XVII. vijeka, *Evlija Čelebija*, putuje 1660. i 1661. Bosnom i spominje u njoj više puta Hrvate. Pravo imade *Fehim ef. Spaho*, danas reis-ul-ulema svih muslimana u Jugoslaviji, kad kaže: »Za proučavanje naše *hrvatske* prošlosti osobito je značenje, da nam se otvore i učine pristupnim turski izvori« (»*Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu, Hrv. kolo* XIII., 41). Čelebija ne čini krivo Srbima, jer u Bosni češće puta spominje »Srbe i Bugare«. Čini to valjda stoga, što su među doseljenim Srbima u Bosni bili i mnogi Bugari i Vlasi, ili barem ljudi s bugarske granice. Čelebija više puta govori i o srpskom jeziku, ali ga smatra »iskvarenim dijalektom, premda su Srbi u neposrednoj blizini Bugara i Bošnjaka« (vidi kod F. Spahe, str. 44). Jezik bos. muslimana nikad i nigdje ne zove srpskim. Ali zato mu je »jezik bosanskog i *hrvatskog* naroda« čist i »latinskom savim blizu« (Glasnik Zem. Muzeja 1908., 191). Čelebija pretpostavlja, da je jezik Bošnjaka i Hrvata jedan te isti, hrvatski. A navodna srodnost hrvatskog i latinskog jezika (zapravo tu misli talijanskog, vidi G. Z. M. 1908., 317) upućuje nas na misao, da Čelebija želi da pokaže blize veze naroda u Bosni sa Zapadom i zapadnom kulturom. Po Čelebiji su Livno i Bihać *hrvatski* gradovi. U Boci Kotorskoj nalazi on također *Hrvate*, jer su mu stanovnici Herceg-Novog Arnauti, Bošnjaci i Hrvati (kod F. Spahe, str. 48). U Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji stanovnici su Hrvati. Ali za nas je ovdje najvažnije, da dva puta spominje izvjesne *muslimane* u Bosni, koje *naziva Hrvatima*. U neposrednoj blizini Foče na Drini, u starom gradu Plaču, Čelebiji »*dadoše 50 hrvatskih momaka* pod oružjem za pratioce« (Gl. Z. M. 1908., 313). Na Gatačkom polju opet »dobi 300 lijepih po izbor *hrvatskih junaka*« (Gl. Z. M. 1908., 322). U originalu te momke kiti Čelebija imenom *hrvatskih gazija*, a pridjevak gazija mogao se dati jedino muslimanima (kod F. Spahe, 49).

I tako barem po umnom Čelebiji nailazimo na Hrvate islamske vjere, ne samo u Hrvatskoj i Dalmaciji nego i u Bosni.

H. Mehmed Handžić osvrnuo se u »Obzoru« od 11. VII. 1938. na orijentalne rukopise Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Govoreći o spisu banjalučkog muderiza *Muslihudin bin Ali-ja* (»Munjetul-talibin ve gunjetur ragibin), pisanu god. 1609., citira iz njegova predgovora ove riječi: »Sva dosadanja djela i knjige došle su od Arapa i Perzijanaca iz raznih pokrajina i Herata, a ovaj je sastavak nikao u p o k r a j i n i H r v a t a«. Na skrajnjoj granici Ruma (Evropske Turske) nalazi se piščeva domovina, današnja Herceg-Bosna u nešto širim granicama, koju on smatra z e m l j o m H r v a t a.

Mnogi se glasoviti turski paše i veziri, pa i oni iz Bosne, ne stide svog hrvatskog podrijetla i uz samo ime stavljaju pridjevak »Hrvat«. *Dr. Safvetbeg Bašagić*, povjesničar i pjesnik, nabraja ih više u svom djelu »Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini« (Zagreb, 1931.). Tako je *Mahmutpaša Hrvat*, koji »stoji na čelu svim vezirima, učenjacima i pjesnicima iz naših krajeva«. Postao je velikim vezirom iza osvojenja Carigrada (1453.). Takav je i *Memipaša Hrvat* (iz Gradačca) i *Rustempaša Hrvat* (po mišljenju Kreševljakovića rodom iz Sarajeva), i *Sijavušpaša Hrvat*, i *Tahvilpaša Kulenović Hrvat*, sadr' azam Selima II., i još po koji drugi veliki dostojanstvenik Turskog carstva.

I kad se bosanski prvaci izričito i ne nazivaju Hrvatima, ipak ih njihovo prezime odaje, da su krv naše krvi i list naše gore. Tako se barem gdjekad iz carskih fermana i starih pisama jasno vidi, da su na pr. bezi *Kulenovići*, *Kapetanovići*, *Evlijići*, *Filipovići*, i mnogi drugi hrvatskog koljena. Sarajevski *Mutevelići* potomci su Muradbega Tardića, Hrvata iz Šibenika. Oni se gdjekad dopisuju i rođaju sa svojim rodom katoličke vjere s onu stranu Save i Dinare. A drugi opet, kao *Kopčići*, *Kulovići*, *Hrasnice*, *Gradaščevići*, *Korići*, *Dugalići* (*Malkoči*), *Starčevići*, *Dženetići* (*nekad Rajkovići*) i t. d. potomci su sredovječnog bosanskog plemstva patarenske i katoličke vjere. Interesantno je, da su izvjesna prezimena sačuvana samo kod bosanskih katolika i muslimana; pravoslavnih *Đikića*, *Svrza*, *Čengića* i slično nema, premda se neki muslimani baš iz tih obitelji osjećaju Srbima.

Da ne ostanemo samo kod muslimanskog plemstva i prvaka, kod aga i begova, valja nam se zabaviti i o onom čestitom i vrijednom malom čovjeku sa sela i iz grada, koji sačinjava kičmu i srčiku bosansko-hercegovačkih muslimana. Samo tu pisani spomenici nisu tako česti i mi ćemo se uteći drugim vrelima.

Prezimena kod muslimana, izvedena iz riječi Hrvat, vrlo su česta. Tako su na pr. *Hrvo*, *Hrvat*, *Hrvačić*, *Hrvatović*, *Hrva-*

tinović i t. d. Istotako i imena sela, mahala i brda, osobito u Istočnoj Bosni. Ne smijemo zaboraviti, ni da se čitav jedan gradski kotar šeher Sarajeva naziva još i danas *Hrvatin*. Samo neki, kojima hrvatsko ime ne miriši, pokušaše to ime izvesti iz perzijske riječi »hur-vatan« t. j. slobodni dom. Oni zaboraviše kod toga, da se prvotno nije nikakva mahala nazivala tim imenom već izvjesna pećina (Hrvatin megara) i vrelo, koje izbija iz nje. A da neko jedno vrelo i pećinu u Sarajevu, sredovječnoj Vrhbosni, nazove »slobodnim domom«, to je i odviše smiješno tumačenje, koje ne treba, mislimo, ni pobijati. Uostalom pametan čovjek neće tražiti tumačenje toga čak u perzijskom jeziku, kad zna, da sredovječne bosanske povelje upravo vrve imenom Hrvatin.

Imena brojnih sela, zaselaka i brda, osobito u Istočnoj Bosni, *izvode se od imena Hrvat*. Tako se kod Zvornika na Drini nalazi predio »Hrvatske njive« i selo Hrvačići, mahala Kalesija. U brčanskom kotaru Hrvati su kod Čelića, a u tuzlanskom opet zaseoci Hrvati kao dio Turskog Lukavca i Brnjičana, te dalje na jug dio Repnika; nad Repnikom je Hrvatsko brdo (kota 503). Hrvati su nadalje mahale sela Sladne i Babunića kod Gračanice, a Hrvatovići zaselak Donje Zeline u kotaru Gradačac. Istotako postoje mahale Hrvati u selu Sokolovićima, rodnom mjestu velikog vezira Mehmeda Sokolovića, i Hrvatinovići u Tešnju. Hrvatskim brdom zove se jedno brdo jugozapadno od Travnika. Sva navedena sela i zaseoci pripadaju muslimanima.

Vrijedni učitelj *Ivan Zovko* sabrao je u knjižici »Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni« (Mostar 1899.) mnogo dragocjeno zrnce, koje sjeća na hrvatsku prošlost Bošnjaka, osobito muslimana. Po njemu narodna pjesma, osobito muslimanska, često uzima riječ Hrvat. Ona pjeva o *»Hrvi od Hrvata«*, *»Hrvat-bajraktaru«*, *»Rvackoj djevojci«*, *»sinu Hrvatinu«*. Šteta da ne možemo donijeti cijelih pjesama, koje su i lijepe i značajne; tijesan prostor naše knjižice to nam ne dozvoljava. Zato donosimo barem kratke odlomke.

»Platno b'jeli *rvacka djevojka*
U Krajini l'jepoj begovini,
Begovini, u Hercegovini....«

A ta »rvacka djevojka« sestra je Mustajbega hercegovačkog, veli nam ista pjesma.

Iz bijelog grla muslimanke djevojke često se izvije i pjesma, koja ovako počinje:

»Pošetala *Arvatova* Ajka,
Pošetala preko Bazerdžana.
Ona sreta *Arvatova* Muju.

Tri puta je njega pobratila:
Bogom brate *Arvatović* Mujo
Naj ti ovu vezenu mahramu,
Pa je podaj Sarajliji Ibri.
Koliko je na mahrami grana,
On'liko ga dopanulo rana!...«

Uz kolijevku pjeva majka svom čedu:

»Majka sina u bešici nina,
Ninajuć' ga pjesmu zapjevala:
»Nini, paji, *sine Rvatine*,
Resti majci do konja viteza,
Do viteza i do bojnog koplja;
Dušmani ti pod nogama bili
Ko tvom đogi pod nogama klinci!«

U zbirci *Mehmed Dželaluddina Kurta* »*Hrvatske* narodne ženske pjesme *(muslimanske)*« nalazi se i pjesmica, koju je sabirač zapisao od svoje majke Nazife rođene Selimhodžić. Pjesmica počinje:

»Pošetala Miza materina.
Ala pirga na pirgu,
Nek se pirga širi;
Ala *Hrvat* na Madžar',
Nek se Madžar ljuti.«

Pripjev, koji spominje Hrvate i Madžare, opetuje se u svakoj kitici.

Kurt tumači u predgovoru knjige, da riječ »Madžar« ne znači čovjeka mađarske narodnosti, već naprosto svakog kršćaiina, katolika. Tako i danas u Krajini, Turskoj Hrvatskoj, na pr. oko Bišća, zovu katolike »Madžarima«. Prema tomu izgleda, da ovdje riječ »*Hrvat*« označuje muslimana, vjerojatno kao i kod bosanskog pjesnika XVII. stoljeća, *Kaimije*, koji u vrijeme Kandijskog rata (1645.—1669.) Mlečanima poručuje:

»Nemojte se kladiti,
A *Hrvate* paliti,
Zlatom ćete platiti,
Kad vam ode Kandija.«

Slično kao što veliki turski historičar XVI. stoljeća Aali govori za Bošnjake i Hercegovce, da su Hrvati, govori to i *šejh Sudija*, po predaji iz Sudića kod Sarajeva (u spom. knjižici I. Zovke, str. 60. i 61.). Šejh *Juja Evlija* (dobri), koji je ukopan u Mostaru, naziva u svojim spisima stanovnike Herceg-

Bosne »*Nam Hrvatima*« t. j. koljenom Hrvatima. A ta riječ
»Nam Hrvat« spominje se toliko puta po starim sidžilima i kji-
tabima na pr. »Kjitab Sakj« sarajevskog kadije *Lukšića*, kad se
govori o kakvom priprostu Bošnjaku, čovjeku iz puka.

Iz davne hrvatske prošlosti Bosne ponosne, kao s kakvog
užarenog ognjišta, potječu stotine i stotine sjajnih varnica, koje
dopiru sve do naših dana i sjećaju nas naše starine. To su na-
rodne priče i pjesmice po Hercegovini, Duvnu i Krajini o »*ar-
vackom* kralju« i njegovim posjedima, o *Krešim*-kralju (Kreši-
miru), o *banovima* i *banicama*, koje su jedini Hrvati od svih
drugih naroda imali. Mjestima kao *Banbrdo, Bando, Banovići,
Banica, Banovac, Banja Luka i Banja Stijena* obiluje Bosna
i Hercegovina, osobito u gornjim krajevima. A Banja Luka
i po *Farlatiju* i po samom *Dr. Vasi Glušcu* jest stari oblik, koji
bi danas trebalo izgovarati kao Banska Luka; a tako isto i
Banska ili Banova Stijena. — Nadalje je u Bosni poznat hrvat-
ski stil kuća (»*arvacki* tars«) i »kapa *hrvatka*«, koja se nekad
nosila u Bos. Krajini, a sačuvana je i danas u sarajevskom mu-
zeju. — Pod *hrvatskim* se *bajrakom* bore ustaške čete *Don
Ivana Musića u Hercegovini* i, u isto vrijeme, *Fra Stipe Kreše*
u livanjskoj nahiji (1875.). Pod istom milom trobojnicom vo-
juje *Alipaša Rizvanbegović* (Stočević) i *Alaga Dadić* i *Alaga
Voljavica*. Hrvatska trobojnica toliko je bila omiljela »herce-
govačkom caru« *Alipaši Stočeviću*, da ju je dao urezati u svoj
skupocjeni sat, a njegovu bajraktaru *Durakoviću*, da su nje-
gov trobojni bajrak zatakli vrh mezara (groba), dok ga zub
vremena nije uništio. U obitelji *Kulenovića* čuva se dragocjen
obiteljski bajrak crven-bijel-plave boje kao svetinja. Tim istim
hrvatskim bojama bila je obojena *džamija* u Krupi, i munara
Fetije u Bihaću i još po koja druga džamija u Bosni.

Nekom se čini sitnicom činjenica, da su bosanski muslimani
u svojim kalendarima, ruznamama (dnevnicima) i salnamama
(godišnjacima) upotrebljavali specifično *hrvatske nazive mje-
seci* kao sičanj, veljača, travanj, svibanj, listopad i t. d. To
isto čine i katolici u Bosni počamši od *fra Matije Divkovića*,
pisca »Nauka krstjanskog« (Mleci 1611.). Samo turski doku-
menat s hrvatskim nazivima mjeseci, koji je nama poznat, sta-
riji je za 60 godina od Divkovićeva djela i pisan je 1550. (*Fe-
him Spaho*, Narodni nazivi mjeseci, kal. »Napredak, 1935., 42
—44). Pisac turskog kalendara veli, da je taj pisan »bosan-
skim« jezikom. Dakle stari Bošnjaci XVI. i kasnijih stoljeća
upotrebljavali su hrvatske nazive mjeseci, od čega su Srbi, ma-
kar da navodno revnuju protiv tuđih riječi, uvijek zazirali.

Isto tako izgleda sitnicom pojava, da se bosanski bezi i
ajani služe istotako kao i bosanski franjevci, svjetovni svećenici

i katol. narod bosančicom, dok je kod pravoslavnih u uporabi
skoro bez iznimke crkveno-slovenska ćirilica.

Konačno valja spomenuti rezultate antropoloških istraživa-
nja *Weissbacha, Glücka, Filipesca* i drugih o pripadnicima raz-
nih konfesija u Herceg-Bosni. Muslimani i katolici pretežno su
svjetlijeg tipa, dok pravoslavci više naginju crnomanjastoj pig-
mentaciji. Tamnookih muslimana ima 46.9%, katolika 46.8%,
a pravoslavnih za 10% više (56.3%). Slično tako tamnokosih
pravoslavaca ima za 10% više nego muslimana. Uopće tamnom
tipu pripada 47.9% bosanskih pravoslavaca, a katolika i mu-
slimana za 11% manje. Čisto svijetlom tipu pripada 9.4% mu-
slimana, 7.5% katolika i 5.6% pravoslavnih (*Truhelka:* O po-
rijeklu bos. muslimana, str. 18—19). U jednoj svojoj ranijoj
raspravi spominje isti pisac, da prema antropološkom istraživa-
njima plavokosih katolika ima 25.7%, muslimana 17.5%, a pra-
voslavnih tek 6.3%. — Kad bi se uzela u obzir Bosanska Kra-
jina, gdje je pravoslavni narod mahom doseljenik s vrlo malo
konvertita, onda bi taj razmjer postao još očitijim. Iz ovih či-
njenica rezultira, veli *Truhelka* (cit. dj. 19), da su bosanski
muslimani po intenzitetu pigmentacije najbliži, pače posve je-
dnaki s katolicima. Po čisto svijetlom tipu, koji je kod musli-
mana relativno najviše zastupan, zaključuje on, da su baš mu-
slimani najčišći Slaveni u Bosni, drugim riječima ono, što veli
Starčević, najčišća hrvatska krv.

Procjenjujući bosansko-hercegovačke muslimane po vanj-
skim, objektivnim kriterijima kao što su jezik (vidi str. 39 i 40)
rasa i izvjesne kult. pojave, nesumnjivo je, da su oni *pripadnici
Hrvatskog naroda, čisti Hrvati*. Ne tvrdimo tim istim, da je i
subjektivno, u njihovoj duši, bila trajno i živo sačuvana hrvat-
ska svijest. Ali njezine iskrice, njezini tragovi, jasni su i ne-
pobitni, česti i vrlo stari. Bos. muslimane smatraju Hrvatima
izvjesni eminentni predstavnici turske kulture XVI. i XVII.
stoljeća. Hrvatima se smatraju i sami mnogi ugledni prvaci
muslimanske Bosne. Hrvatsko ime živi u prezimenima, pjesmi,
nazivima mjeseci, stihovima i trobojnicama. Ono danas sve više
prodire i u široke muslimanske mase, koje postaju sve svjesnije
svog podrijetla i svoje historije. Dva najodličnija muslimanska
kulturna radnika Bosne ponosne zadnjeg pola vijeka ujedno su
dva najveća muslimana Hrvata: *Dr. Safvetbeg Bašagić*, nježni
Mirza Safvet, pjesnik, historičar i osnivač danas srpskog »Gaj-
reta« te *Džemaluddin Čaušević*, hadži reis efendija, preporodi-
telj naših muslimana, prevodilac Kur-ana.

Odlična svojstva duha, koja izdigoše brojne bosanske mu-
slimane na prve položaje u Turskoj carevini i učiniše joj ne-
procjenjivih zasluga, neka im danas pribave dostojno mjesto u

radu za hrvatsku domovinu, za koju oni nikad nijesu ni »na-cijonalni elementi« niti roba za eksport u Aziju već jednako mili sinovi i jednakopravni Hrvati, kao i oni katoličke vjere, što više »najčišća hrvatska krv«.

Na kraju još **nekoliko riječi o Srbima-muslimanima**, a isto to vrijedi i za **Srbe-katolike**. Zaslugom srpske crkve bila je srpska svijest visoko razvijena kod b.-h. Srba. Srpski pravoslavac, jasno je, u nacionalnom pogledu, jest i ostaje Srbinom. Islam i katoličanstvo nijesu poput srpskog pravoslavlja nacionalne vjere već općečovječanske, svjetske i njihovi vjernici mogu pripadati svim narodima. Musliman i katolik ravnopravni su kao Hrvati, jer hrvatstvo nema svoje nacionalne vjere. S pravoslavljem nije tako stalo. Izrazita nacionalna crta pravoslavlja ima u srpskom nac. pogledu i svojih loših strana: ona odbija mnoge, osobito iz širokih narodnih slojeva, od srpstva, za koje bi se oni inače možda bili opredijelili. Jer niko nije pravi, pouzdani, stopostotni Srbin, kojemu manjkaju važne značajke srpske narodnosti kao na pr. narodni običaji, narodna kultura, krsna slava i, u prvom redu, — vjera. Ko nije srpske vjere, on je napola Srbin, nedovoljno čist i stalan, Srbin niže klase. »Čime je Srbin — Srbin? Svetoslavljem. Tu je korenje i prakorenje naše narodne duše. Izvucite iz naše istorije svetosavlje, izvukli ste vid iz našeg narodnog oka, sluh iz našeg narodnog uha, dušu iz našeg narodnog tela, savest iz našeg narodnog duha... Vratite se sebi! Srbin se vraća sebi, ako se vrati svetosavlju! Što važi za individualnu dušu svakog Srbina posebno, važi i za kolektivnu dušu našeg naroda...«, piše arhimandrit *Justin* u »Srpskom glasu« (prema »Jug. pošti« od 10. I. 1940.).

Arhimandrit je srpstvu iz duše progovorio. Nego upravo zato jedan musliman ili katolik ne može biti korjeniti Srbin, on je tek tijelo bez srpske duše ili duša bez srpske savjesti. On postaje potpunim Srbinom tek onda, kad se vrati sebi t. j. svetosavlju, »pradedovskoj veri«, a za to opet ni muslimani ni katolici nemaju ni najmanje volje. I tako se oni i ne opredjeljuju za srpstvo. To je činjenica. A drukčije ne može ni biti.

Odnošaj muslimana[1]) prema srpstvu još je mučniji nego li katolika. Jer srpsko pravoslavlje jest »svetosavlje«. Nikad

---

1) **U tom pravcu karakterističan je razgovor, što ga je u Beogradu vodio bos. franjevac fra Anto Knežević sa srpskim ministrom Blaznavcem. Govorilo se o oslobođenju Bosne od Turaka. »Jedno je, u čemu se Knežević ni s ministrom Blaznavcem nije mogao složiti, a to je o budućem odnošaja kršćana prema muslimanima. Ministar Blaznavac zastupao je to mnijenje, da se na njih učini sila, da se ili krste ili isele, a ako ne bi ni na prvo ni na drugo pristali, da se isijeku. »Pazite — veli — što ću**

se iz srpske narodne duše ne će moći istrgnuti sjećanje, da su kosti sv. Save upravo muslimani, Turci, spalili, kao što se ne može istrgnuti ni spomen na proslavljeno Kosovo. Posve realno, vadeći iz duše naroda, pjeva *vladika Njegoš* u »Gorskom vijencu«:

»Što će biti, ko će ugoditi?
Srb i Turčin ne slažu se nigda,
No će prije more oslačati...
A u jedan kota da ih svariš
Ne bi im se čorba smiješala!«

IV. Nekoliko prigovora

Prigodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Bosne izneseno je više stvari, koje bi imale dokazati, da je ona uvijek bila i danas ostala srpskom. Osvrnut ćemo se barem na važnije od tih prigovora i to u najkraćim potezima, koliko je u jednoj maloj brošuri moguće. Daleko je od nas pomisao, da se nigdje i nikad u Bosni ne nalaze i izvjesni tragovi srpstva, kako to srpski polemičari u svojoj tjesnogrudnosti tvrde za hrvatstvo. Oni te dodaze napuhuju do apsurda i iznalaze po Vukovu receptu »Srbe sve i svuda«. Naravno da onda Hrvata u Bosni nema, jer ih naprosto ne smije biti.

1. Franački ljetopisac **Einhard** navodi, da je Ljudevit Posavski iza svoga poraza 822. pobjegao »Srbima, za koje se kaže, da drže velik dio Dalmacije«. Odatle izvode, da je Ljudevit pobjegao nekom srpskom knezu u Bosnu i da je prema tomu Bosna bila u IX. stoljeću srpska. Međutim to

---

Vam reći! Dok se dignete, odmah na Turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol nek se odmah sele, kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni!...« Knežević protestira, jer da su muslimani naša braća, ali Blaznavac ne popušta. »Mi smo sve moguće učinili, da naši Turci s nama u ljubavi i na bratimsku žive; slobodu višu su uživali od istih srbskih Hristijana, ali sve brez koristi, što mi njima bolje, oni sve gori. Najposlije videći da od pasje vjere ne može biti ništa, i da nam kvare druge građane, morali smo ih rastjerati.« Ministar Blaznavac još je puno govorio protiv muslimana, ali Kneževića za se nije nikako pridobio: »Oprostite, gospodine, što se s vama u toj stvari složiti ne mogu! Zar da mi počnemo raditi ono, što u njima osuđujemo?! Sve da bi nam to zakon dopustio, kao što nikako ne dopušta; sve da oni nisu naša jednokrvna braća, kao što jesu, opet bi se to protivilo našem izobraženju i našoj uljudnosti (kulturi)« (J e l e n i ć, Kultura i bosanski franjevci, II., 207—208.).

Izgleda, da rod Blaznavaca još nije izumro. Dokazuju to krvavi događaji u Pesočanima kod Ohrida (interpelacija Dr. M. Spahe od 1. X. 1920.), u Šahovićima kod Bijelog Polja (300 nevinih muslimanskih žrtava) i drugdje. Dokazuje to i pretvaranje izvjesnih džamija u crkve u Južnoj Srbiji. A i krštenje 40 muslimana u Malči kod Niša koncem god. 1939. upravo je po receptu trpeljivog min. Blaznavca i po vrhovnom načelu: Brat je mio, koje vjere bio.

nikako ne slijedi. Rimska provincija Dalmacija protezala se od Jadrana do Rudnika, Ibra i šar planine u Srbiji. I Ljudevit, koji je imao za saveznike Braničevce i Timočane u Srbiji, mogao je lagano, i bez Bosne pobjeći nekom srpskom knezu u Dalmaciji na teritoriju današnje Srbije.

2. Dr. Glušac i po njemu prota Davidović navode mjesto iz bule (povelje) pape Urbana II. (god. 1188.). i Grgura IX. (1227.), koje glasi »Regnum Servilie quod es Bosna« i koje krivo prevode sa »Srpska država t. j. Bosna«. Ponajprije Urban II. umro je već 20. listopada 1187. pa je onda godina krivo navedena. A onda riječ »regnum«, ne znači kraljevina, jer ni Bosna ni Srbija u to vrijeme nijesu bile kraljevine; niti znači država, jer su u to vrijeme Bosna i Srbija bile posebne države, te u prvoj vlada Kulin ban, a u drugoj veliki župan Stefan Nemanja. Ono »regnum« znači naprosto biskupija, koja bi navodno imala biti jedna za Bosnu i Srbiju. Međutim iz starijih dokumenata na pr. iz papinske bule god. 1089. ili iz »Provinciale vetus« jasno vidimo, da su Bosna i Srbija bile posebne biskupije. Nego izgleda, da je tim samo dubrovački nadbiskup htio da što bolje utvrdi svoja metropolitanska prava na Rašu (Srbiju), koja mu je Nemanja bio počeo krnjiti. I radi toga nadbiskup informira papu, da su Bosna i Srbija iste biskupije, a bosanski biskup, vjerni dubrovački sufragan, da ima ista prava u Bosni kao i u Srbiji. I tako pade i taj veliki dokaz za srpstvo Bosne.

3. Najglavniji argumenat za srpstvo Bosne bile bi **izvjesne povelje bana Mateja Ninoslava**, u kojim se spominju riječi Srbljin i Vlah (Miklosich, Mon. serb, br. 30, 36 i 39). U četvrtoj povelji nema tih riječi (br. 36). »A se ešte: Ako veruju serblin vlaha, pa se pri (parniči) pred knezom; ako veruje vlah serblina, da se pri pred banom« (br. 30). O tim stvarima vodila se živa polemika po novinama. Ban spominje osim Srba i Vlaha i treću skupinu ljudi, koje on zove »moji kmeti i moji ljudi i moji vladalci«, a to su upravo Bošnjaci. U polemici su ostali i jedni i drugi tvrdokorno kod svog mišljenja, jedni braneći, da su banovi kmeti, ljudi i vladalci isto što i Srblji, a drugi to pobijajući. Svršetak polemike bio ie taj, da su za polemičare s hrvatske strane Srbi i Bošnjaci Ninoslavljevih povelja ostali dva različita pojma, a za one sa srpske jedan te isti.

Nego, pretpostavimo, da se zbilja ono Serblin odnosi na Bošnjake, Ninoslavljeve podanike. što bi odatle slijedilo?

Sačuvane su nam povelje bosanskih banova i kraljeva i prije i poslije bana Ninoslava. Ni jedna od njih za dugih 300 godina ne zove Bošnjake Srbljima nego Bošnjacima. »Ako ima Dubrovčanin koju pravdu na Bošnjaninu, da ga pozove prid gospodina bana...« (Spom. dj., br. 85), piše ban Stjepan Kotromanić god. 1332. Radi čega čini samo Ninoslav iznimku u dugom lancu bosanskih vladara?

Nije li pravo, da potražimo razlog na drugoj strani, a ne kod bana? Nije li možda njegov pisar, po starinsku dijak ili gramatik, bio stranac, rodom iz Srbije, za koga je Slaven, banov podanik, ujedno značio i Srbin.

A tako sigurno i jest. Gramatik Desoje kao i pisari onih dviju kasnijih listina, u koliko ih nije pisala ista osoba, sigurno su stranci,

nebošnjaci. Odaje ih njihov jezik. U Bosni je u Srednjem vijeku vladala ikavština, a sve tri listine bana Ninoslava pisane su čistom srpskom ekavštinom. Listina br. 35, a slično tako i ostale spominju »presvetu Bogorodicu devicu vladiku Mariju«; ban se kune Dubrovniku u »večni mir« »sa pravom verom«, »od veka«, »pre i posle«; »a sizi mir i sizi obet da se nikakore nikimre delom ... da se ne reši ... da bude tverd u veki« »od mene samoga i od mojih det (djece) ...«. Navodimo mjesta, gdje je nevještina pisara stavljala mjesto slova »jat« slovo »e«. Međutim i na drugim mjestima jasno se vidi, da se i samo »jat« ima čitati kao »e« na pr. u riječima velik, se, mučenik i t. d., koje Desoje piše sa »jat«. Istotako on poluglase ispisuje sa »e« kao n. pr. kelnemo se, Serblin i t. d. I tako na temelju analize jezika gramatika Desoja (ne dijaka, kako obično bos. listine vele!) vidimo, da se tu radi o ekavcu, Srbinu. Povrh toga ni za jednu od te tri povelje, ne da se dokazati, da su pisane u Bosni, dočim ona iz god. 1240. direktno veli, da je nikla u Dubrovniku. Srp. učenjak Stanoje Stanojević tvrdi za dvije povelje, da su pisane u Dubrovniku i po dubrovačkom formularu (Glas, sv. 106, 2). A za dubrovačke trgovce bili su svi Slaveni u zaleđu Dubrovnika, koje je već pola vijeka bilo pod vladom Srbije i Nemanjića, naprosto Srbi i pismo im srpsko.

I tako se ono »Serblin«, ako bi to imalo značiti podanika bosanskog bana, ima pripisati svakako Srbinu dijaku. Ninoslav opet, koji je u najtežim i trajnim borbama stajao s Ugrima i Hrvatima, nije se usprotivio tomu imenu, da tako od njih bude što dalje. A k tomu Bosna, na razmeđu Srba i Hrvata, bila je gdjekada i u srpskim rukama, i ovo ime nije u Bosni uvijek bilo posve nepoznato. A mi znamo, da je već za Kulina bana bilo u Bosni bjegunaca iz Srbije. — Pripominjemo na kraju, da je i srpski učenjak Dr. Rešetar jasno dokazao nebosansko podrijetlo pisara Ninoslavljevih listina.

4. **Grbovnik popa Rupčića iz god. 1340.**, sačuvan je u fojničkom manastiru, dokazuje tobože srpstvo Bosne, jer piše: »Rodoslovje bosanskoga ali iliričkog i sarpskoga vladanja zajedno postavleno. Po Stanislavu Rubčiću popu; na slavu Stipana Nemanjića cara Sarbljena i Bošnjana 1340.« — Od ovog grbovnika Hrvate u Bosni neće glava zaboliti. Godina 1340. svakako se krivo navodi, jer se bosanski ban Tvrtko istom 1377. okrunio za kralja Srbljem i Bosni. Pisac rodoslovlja dobro razlikuje dvije stvari, dva vladanja, koja »zajedno postavlja«: bosansko (iliričko) i srpsko. Dakle protivno od onog, što se želi dokazati: bosansko i srpsko vladanje dvije su različite stvari. Grbovnik sadrži rodoslovlje plemenitih porodica i izvan Bosne i Srbije i zato on nije dokaz bugarskog ili hrvatskog osjećanja njegova pisca. Stefan Nemanjić nije nikad bio car, a najmanje car Bosne i Srbije. Pisac mu, ako je bio katolički svećenik, po svoj prilici posvećuje svoje djelo zato, da propagira vjersko jedinstvo pravoslavnih i katolika. Poznato je dobro, da je Nemanja, otac sv. Save, kršten u Ribnici (Podgorici) u Crnoj Gori po latinskom, katoličkom obredu. U Crnoj Gori, kao

posve katoličkoj zemlji, nije tada uopće bilo pravoslavnog sveštenstva. — Nego izgleda, tvrdi Truhelka, Rupčićevo rodoslovlje pisano je iza pada Bosne i pisao ga je neki član obitelji Ohmučevića.

5. U Bosni, osobito u Srednjem vijeku, govorilo se samo srpskim jezikom i pisalo samo srpskim pismom, ćirilicom. I zato je Bosna oduvijek srpska zemlja.

Pozabavimo se najprije pitanjem srpskog pisma u B. i H. Istina je, najveći dio današnjeg bos.-hercegovačkog teritorija služio se ćirilicom. Međutim ćirilica u Bosni doživjela je svoj razvoj i dobila svoj poseban oblik, dijelom pod uplivom hrvatske glagolice. To novo pismo nazvalo se kasnije bosanskim pismom ili bosančicom. Nije ga tako okrstila Austrija iz pizme na Srbe. Još god. 1530., 350 godina prije Švabe, šalje Petar Kružić generalu Katzianeru pismo »litteris bosnensibus«, »bosanskim pismom« (Mon. Habs. I, 397). To isto pismo naziva Kurelac 1861. »bosančicom«, a Ivan Berčić 1862. »bosanskom azbukom«, kojom se pisalo po Bosni i Hercegovini, dijelovima Dalmacije (Makarska biskupija i Poljica) i t. d. Međutim bosančicu zovu i drukčije. U dodatku Poljičkog statuta, pisana 1665., izričito se veli, da je pisan »arvackim pismom«. Fra Mato Mikić oko god. 1850. zove bosančicu »bosansko-hrvatskom ćirilicom« (Jelenić, Kultura i bos. franj. II, 212), Kukuljević god. 1855. »hrvatsko-bosanskom ćirilicom«, a Slovenac Kopitar »bosanskom ili horvatskom Kirilovom azbukom«. A zašto se ovo pismo ne bi tako moglo zvati? Ako ćirilica može biti srpsko, rusko ili bugarsko pismo radi svojih posebnih znakova, udešenih prema duhu dotičnog jezika, zašto ona ne bi mogla postati »bosančicom« ili »bosansko-hrvatskim pismom« radi svoje posebne redakcije, koju je primila u Bosni, u službi Hrvata muslimanske i katoličke vjere? Bosančicu ljubomorno čuvaju bos. katolici i muslimani, dok se pravoslavci služe srpskom ćirilicom. Kad je god. 1874. profesor Stojačković, želeći uvesti ćirilicu među bos. katolike, ponudio fra Grgi Martiću, da postane »novi Kiril« i da na njegov trošak štampa katolički molitvenik za Bosnu, odbije to fra Grgo. Mogao je džabe dobiti cijelu nakladu molitvenika, ali on to odbija, jer je bosančicu Stojačković »iskrenuo na obstojeću građansku srbsku azbuku« (Jelenić, Izvori, 161).

Kad je bosančica usljed nepraktičnosti ustupila svoje mjesto latinici, opet katolici i skoro svi muslimani prihvaćaju latinicu, a Srbi ostaju i dalje kod ćirilice. Latinicom štampaju svoja djela Bandulović i Ančić, pisci XVII. stoljeća. Ali zato ona nema pristupa u srpski tabor. Što više, pravoslavni vladika proklinje svoje vjernike samo zato, što su slali svoju djecu u školu nekom Ličaninu, koji ih je učio i latinicu (Alaupović, I. F. Jukić, 48).

Naziv »ćirilica« uobičajio se tek u XVI. stoljeću piše F. Rački (Slov. pismo, 66). Prije toga zove se u nas obično srpskim pismom. I to je onda razlog, zašto se u sredovječnoj Bosni neke povelje ili pisma zovu srpskim.

6. U Bosni se govorilo samo srpskim jezikom.

Istina je, srpski se govorilo, to niko ne niječe, jer su srpski i hrvatski jedan te isti jezik. Onda pravo veli, ko kaže, da se u Bosni uvijek govorilo samo hrvatski ili samo srpski, jer je to jedno te isto.

Nego Dr. Glušac i prota Davidović ne misle tako. Oni jezik podijele na narječja i nađu, da su samo čakavci pravi Hrvati, kajkavci neka smjesa Srba i Slovenaca, a štokavci čisti Srbi. Jadna nam majka, ko god od nas upita »što radiš?« mjesto »ča radiš?«, postade čistim Srbinom, kao da si ga triput zaronio u srpsku bogojavljensku vodicu. Nastupaju još teže komplikacije: Hrvati su uzeli (drugi bezobzirniji vele: ukrali) od Srba svoj književni jezik, u Zagrebu se od Ilirskog pokreta počelo govoriti i pisati srpski, a prije Vuka Karadžića niko od Hrvata nije pisao štokavštinom. Posljedice svega toga za Hrvate u Bosni upravo su katastrofalne: kako u njoj nema ni kajkavaca ni čakavaca, a nije ih valjda osim najrjeđih iznimaka, nikad ni bilo, ostade u Bosni sami, goli Srbin od tri vjere. Zađi u po bijela dana sa svijećom od Broda do Trebinja i naći ćeš u Bosni prije kakvog krokodila ili čak mamuta nego li Hrvata.

Kako se vidi, situacija postaje skrajnje napeta, samo još trebaju braća jedna drugoj predati ultimatume. Nego srećom nije stvar ni opasna ni ozbiljna. Gg. senator i proto zakasnili su samo sto godina sa svojim tvrdnjama. Uzajmili su ih iz »Kovčežića« velikosrbina Vuka, koji još 1836. piše članak »Srbi svi i svuda«. Vuka i njegovu apsurdnu teoriju ostavili su svi ozbiljni srpski filolozi od Daničića do Rešetara. Samo je sada dva ozbiljna gospodina izvlače ispod brda prašine i smeća, sve u interesu »nepristrasne istorije« i »iskrenog sporazuma Srba i Hrvata«. Aferim, gospodo!

Da počnemo odgovarati naopakim redom.

Niko od Hrvata da nije pisao štokavskim dijalektom sve do Vuka? Čista istina, samo ako ćemo žmireći gledati! Skoro cijela hrvatska protureformatorska književnost od XVI. stoljeća pa dalje pisana je štokavski. Štokavštinu, i to slatku bosansku ikavicu, odabire za opći književni jezik isusovac Bartul Kašić, Hrvat s Paga, skoro 200 godina prije Vuka. Jakov Mikalja (1600.—1654.) u predgovoru svog rječnika »Blago jezika slovinskoga« ističe, da je po općem mišljenju bosanski jezik najljepši kao što je u Italiji toskanski. Štokavski je pisana dubrovačka lijepa knjiga, ures cijele hrvatske literature, pa katol. vjerska književnost Bosne ponosne (Divković, Ančić, Bandulović, Posilović i t. d.), pa duhovni proizvodi slavonskih i znatnog dijela dalmatinskih književnika Smatra li g. prota Srbinom fra Andriju Kačića-Miošića, pisca »Razgovora ugodnog naroda slovinskog« (1756.), kad se hrvatsko pleme Kačića spominje 800 godina prije Vuka? Ili možda fra Filipa Grabovca, Vrličanina, koji je 1747. napisao jedrom štokavštinom »Cvit od razgovora naroda i jezika iliričkoga ili rvackoga«? A i drugi pisci

zovu svoj jezik čas ilirskim, čas slovinskim ili bosanskim (kao n. pr. Kačić u »Korabljici«), čas opet hrvatskim, smatrajući sve te nazive istovjetnim pojmovima. To isto tvrdi i profesor praškog Karlova sveučilišta, Dr. M. Murko: »Odustajem od daljnjih navoda i priloga za hrvatsko ime u 16. do 18. stoljeća, jer već dosada izneseni dovoljnim su dokazom, da se ime ilirsko, slovinsko i hrvatsko upotrebljavalo kao sinonim« (Die Bedeutung der Reformation etc., Prag 1927., 106).

Srpsko ime u hrv. štokavskoj književnosti od XVI. stoljeća pa dalje skoro je potpuno nepoznato. Međutim se već pokazuje tendencija, da se n. pr. domaće slavonsko narječje nazove rackim ili srpskim. Antun Kanižlić, revoltiran ovim, ustaje na obranu slavnog jezika »iliričkog ili slavonskog« i piše na način polemičara onoga vremena (Primogući i srdce nadvladajući razlozi..., god. 1757., predgovor, str. 9):

»Budući ja počeo od jezika iliričkoga govoriti, ako bi i hotio mučati, ne mogu; da nikoji jezik naš zovu jezik racki. Prišiše nam porugu, vlašku ovu peraču, kojom valjalo bi takva usta otrti, da se po koji način oprati mogadiahu sa svim Dunavom, po kojemu dovezoše se idući s trbuhom za našim kruhom.« Zatim izvodi ime Rac od potoka Raše i veli da se mnogo Rašana ili Srbalja naselilo u Slavoniju. »Ne donesoše oni u svojih oprtačah slavonski slavni jezik, nego ga ovde nađoše, budući da su, i pod vladom čalme, ne samo krstjani nego i turska čeljad u Slavoniji slavonski govorili.«

Što je s krađom srpske štokavštine za književni jezik Hrvata?

U doba Ilirskog pokreta postaje zajedničkim književnim jezikom Hrvata i Srba štokavska ijekavština. Vrlo dobro primjećuje Dr. Antun Radić, braneći Ivana Mažuranića (»Hrv. književni jezik« u Sabranim djelima XV.), da je hrvatski književni jezik star i da Ilirski pokret nije donio Hrvatima književnog jezika, nego ga je samo preporodio. Isti Radić, ocjenjujući u »Obzoru« Maretićevu »Gramatiku i stilistiku hrv. i srp. knjiž. jezika«, piše, da je hrv. književni jezik izgrađen na hrvatskoj književnosti od 400 godina natrag do danas. Jest, iz posebnih obzira prema bogatoj dubrovačkoj književnosti, pisanoj ijekavicom, odlučili su se Hrvati da usvoje ijekavicu za svoj književni jezik. Tako tvrdi i Dr. Murko. Dubrovčanin Zlatarić »iz tudjieh jezika u hrvatski izlaže« tragediju Elektru i pastirsku igru Ljubimira (Mleci, 1597.). Hrvatskim jezikom nazivaju jezik svojih pjesama i ostalih djela Nikola Nalješković (1510.—1586.), Ivan Vidali, Mavro Vetranić, Bernardin Pavlović, Vladislav Menčetić, Marko Bruerović i drugi. Vidaliju je u poslanici Nikoli Nalješkoviću god. 1564. »Dubrovnik grad svitli i slavni zadosti... hrvatskih kruna gradov...« Dubrovački su književnici nazivali svoj jezik slovinskim, rjeđe hrvatskim, a nikada srpskim. Zar onda da su Hrvati ukrali Srbima književni jezik, kad se odlučuju za ono narječje, koje sami pjesnici, koji na njemu pjevaju, zovu hrvatskim, a ne srpskim? Čudne li logike!

Još u doba Vukovo znatan dio Srba smatra ekavštinu srpskim narječjem, dočim ijekavština, a da o ikavštini i ne govorimo, drže hrvatskim izgovorom. Tako Gavrilo Kovačević 1818. štampa Kačićev »Razgovor ugodni« ekavštinom, a u predgovoru veli, da je knjiga »po obrazu, ukusu i glagolu serbskom ustrojena«. Stefan Rajić prevodi na »naprosto serpski jezik« (t. j. ekavštinu) Reljkovićeva »Satira«, a Jevta Popović 1827. Gundulićeva »Osmana«. Sam Vuk mora se god. 1815. u II. dijelu svoje »Srpske nar. pjesmarice« opravdavati, zašto je pjesme zapisivao onako, kako ih je čuo: »...Da sam sve napečatao hercegovački (n. pr. djevojka, djeca, vidjeti i t. d.), onda bi rekli Sremci (osobito varošani i varošanke): pa šta ovaj nama nameće horvatski jezik.«

Ele, na kraju, ako su Hrvati ukrali svoj književni jezik, ukrali su stvar, koja je i prije njihova bila; ako su ga od Srba pozajmili, pozajmili su nešto, što je bilo i hrvatsko i srpsko, da i dalje ostane i hrvatskim i srpskim.

Još jednu riječ o narječjima, osobito onim u Bosni.

Dok je jezik zajednički, hrvatski i srpski, narječja mogu biti ili zajednička, ako se njima služe i Srbi i Hrvati, ili specifično hrvatska odnosno specifično srpska, ako je dotični dijalekat u upotrebi samo kod Hrvata ili samo kod Srba.

Glede čakavštine svi smo složni, da je ona izrazito hrvatsko narječje. Glede štokavštine mišljenja se razilaze. Ali sigurno je to, da je ono doista i hrvatsko narječje, kojim su govorili Hrvati u raznim krajevima stare Hrvatske države. A ta je po Porfirogenetu i drugim piscima, kako naprijed rekosmo, obuhvatala cio sjeverozapad Bosne, a isto tako Slavoniju i dio Srijema. U tim krajevima odvajkada govorilo se štokavski pa je zato i štokavština hrvatski dijalekat istodobno kao što je i srpski. Ako gg. Dr. Glušac i Davidović ne misle tako, onda neka dokažu, da se, recimo, oko Livna, Jajca, Banje Luke i Vinkovaca nekad govorilo čakavski ili kajkavski. Mogu to pokušati i trostrukim se znojem oznojiti, ali dokazati ne mogu.

Vuk je u svom »Kovčežiću« (str. 17—19) utvrdio glavne točke, u kojim se čakavci razlikuju od štokavaca. Među ostalim navodi on, da čakavci glas đ pretvaraju u j i skupinu št u šć.

Dr. Rešetar (Der štokavische Dialekt, Wien 1907., c. 133—138) iznosi, da se te jezične osebine javljaju u Bosni samo kod muslimana i katolika, a kod pravoslavnih nikako. Pravoslavci ne govore nigdje kršćen, prašćajte, ognjišće, šćap, šćene osim ako su kao neznatna manjina među katolicima i muslimanima kao n. pr. u Livnu i pod njihovim jezičnim uplivom. — Istotako katolici i muslimani u dosta znatnoj mjeri, a pravoslavci nikada, mjesto mlađi, međaš, tuđi govore mlaji, mejaš, tuji. Rešetar je to našao u Travniku, Žepču, Zenici, Fojnici, Tešnju, Krupi, Sanskom Mostu, Rami, Jajcu, Bugojnu, Jablanici, Mostaru, a za sarajevski muslimanski dijalekat stvar je i onako poznata. Tu je pojavu zapazio Dr. Rešetar također u starobosanskim po-

veljama (spom. dj., 15). — Kod katolika i muslimana bilježi Dr. Rešetar također pojavu, da se đ ili ć pretvara u jd, što kod pravoslavaca u cijelosti manjka (dojde, projde, najde, ili dojti mjesto dođe, prođe, nađe, doći).

U sklopu jezičnog pitanja vrijedno je, barem letimice, obratiti pažnju i na naglasak u Bosni. Već su Jukić (Zemljopis Bosne, 14) i Šunjić (De vera orthographia, 42) opazili u nekim katoličkim krajevima kao u Kreševu i ravnoj Posavini od Šamca do Brčkog akcenat, koji se mnogo razlikuje od štokavskog (književnog) akcenta, a vrlo se bliži čakavskom. Šurmin (Rad J. A. 121, 197), a isto tako i Rešetar opazili su, da je karakteristični, starinski naglasak (n. pr. junâk, vodê, kabûlim, Mostâr) među štokavcima najbolje sačuvan kod bosanskih muslimana (Sarajevo, Maglaj, Jablanica), manje kod katolika, a kod pravoslavnih u Bosni nikako (Die serbo-kroatische Betonung südwestlicher Mundarten, c. 13—15). Taj akcenat kod muslimana seže iz doline Bosne na zapad do Skoplja i Jajca, a na istok do Tuzle i Brčkog. Ne upuštajući se u tumačenje, u čemu sve stoji taj stari akcenat, koji također prevladava u Boci Kotorskoj i dijelu Crne Gore, iznosim zanimljivo mišljenje Dr. Rešetara (spom. dj., 3), radi čega nije htio Vuk da zabilježi taj posebni akcenat, premda ga je morao zapaziti. Za njega je to bio čakavski i prema tomu hrvatski naglasak, pa nije htio bez teškog razloga isticati, da se u Boci Kotorskoj, Crnoj Gori i znatnom dijelu Bosne »na hrvatski način« naglašuje.

Osim toga dobro je imati na umu, da je vladarski dvor, vlastela i narod sredovječne Bosne govorio ikavskim narječjem. Ikavica se širi cijelom Bosnom od Foče i Drine, gdje na jednom »biligu« piše: »Usiče kamen vojvoda Miogoš« pa do zapadnih granica Bosne, i od Dabra i Stoca u Hercegovini, gdje živi Stipan Miloradović ili Viganj Milošević, koji u to »vrime« »sluŽi banu Stipanu i kralju Tvrtku« pa do Save na sjeveru.

Danas govori ikavicom, jezikom stare Bosne, većina bosanskih muslimana i katolika. Od pravoslavnih Srba ne govori njom u Bosni niko, a izvan Bosne tek šačica pravoslavaca na donjoj Drini oko Loznice. Međutim su oni bez sumnje potomci katoličkih rudara, doseljenih iz zapadnih krajeva, koji kasnije primiše pravoslavlje (vidi kod Pavlovića: Sokolska nahija, Naselja srp. zem., knj. 26).

Tako ostaje neprijeporna činjenica, da su bosanski katolici i muslimani, radi ikavice, starog naglaska i promjena glasa od đ u j ili jd te grupe št u šć, bezuvjetno jedna te ista jezična skupina, različita od one srpsko-pravoslavne. Jezik nije stvarala Austrija, i on je najsigurniji dokaz starine i autohtonosti muslimana i katolika u Bosni, kao i njihove nacionalne pripadnosti istom narodu. A taj je narod hrvatski, jer je ikavica specifično hrvatsko narječje.

Zanimljivo je tumačenje navedenih jezičnih osebina, koje pokazuje narječje bosanskih muslimana i katolika. Po Kopitaru, Miklošiću i Vuku, uz koje je isprva pristajao Rešetar i Belić, svi ikavci su nekada bili čakavcima. Onaj stari naglasak, zamjena glasa đ sa j i slične pojave

samo su ostaci čakavštine (Rešetar, Der štokav. Dialekt, 13). Ako je to tako, ode sredovječna Bosna s kraljem, vlastelom i narodom u čiste Hrvate. Onda su i današnji bos.-herc. muslimani i katolici Hrvati, jer s promjenom čakavštine u štokavštinu, dakle jednog narječja u drugo u granicama istog jezika, nijesu valjda od Hrvata postali Kinezi.

Ako pak stoji novija teorija Dr. Rešetara, da su i ikavci, pa i s onim navodnim ostacima čakavštine, bili od početka pravi štokavci, onda pada druga osnovna teza Dr. Glušca i drugova: bilo je od početka Hrvata štokavaca, barem po nekim krajevima današnje Bosne i Slavonije. Tim se istim sruši priča o štokavštini kao isključivo srpskom narječju. Zato štokavac ne znači isto što i Srbin. I tako, recimo g. proto Davidović, mora milostivo dopustiti, da su i mnogi Hrvati štokavci, a štokavština da je jednako hrvatski kao i srpski dijalekat, ili ako to neće, onda mora priznati, da je Bosna u davnoj stareni bila čakavska t. j. hrvatska. Opasni dokazi izvjesne velikosrpske gospode rasplinuše se u dim i havu, iz kojih su i bili izgrađeni...

7. Bez trunka bratske ljubavi i finoće nanose gg. *Dr. Glušac* i *Davidović* krupne uvrede Hrvatima u Bosni i Hercegovini, a sve uime »nepristrasne historije«. »**Austro-Ugarska je iz svojih razloga stvorila Hrvate u Bosni i Hercegovini.** To je naglasio i naš veliki historičar *St. Stanojević* (Istorija Srp. naroda, III. izd., str. 381)«, fantazira proto *Davidović* posuđujući svoju mudrost od senatora *Dr. Glušca*. Što više, hrvatska djeca u Bosni i Hercegovini, imala su priliku, da u jednoj školskoj knjizi (*St. Stanojević*, Istorija srpskog naroda, str. 79) čitaju i ovu »istorijsku istinu«: »Strepeći od Srba ... austrijska je vlada počela u Bosni stvarati Hrvate od tamošnjeg katoličkog elementa«. A akademik *Ljubomir Stojanović* drži javno predavanje god. 1920. u Beogradu i veli: »Među bos. muslimanima javljaju se i **Muhamedanci Hrvati**, ali to su **politički špekulanti**, koje je kao i svako naše zlo stvorila Austrija«. Hrvati vladaju Bosnom još u doba kralja Krešimira; preko trećina bos. teritorija pripadala je direktno Hrvatskoj državi za vrijeme bosanske samostalnosti (XIII. i XIV. vijek), kad Austrije ni na svijetu nije bilo. A ipak smo krivi, što smo živi. U očima izvjesnih srpskih šovena, koji se kriju za parolu iskrenog jugoslavenskog bratstva, ostaće Hrvati Herceg-Bosne crnožuti elementi, nezakoniti porod neprijatelja srpskog naroda, određeni i izrođeni Srbi. Hvala im na bratskim izjavama ljubavi!

Da li je hrvatsko ime uopće bilo poznato u Bosni prije crnožute Austrije?

Mi ne tvrdimo, da je hrvatska narodna svijest u Bosni bila u narodu jaka i raširena. Ona je bila iskra pod pepelom, koja je u podesan čas mogla planuti i planula je, hvala Bogu, tako da je obuhvatila sve domaće bosanske katolike bez iznimke i

velik dio muslimana. Obuhvatila ih je i srca im raspalila, da ni svi »krupni historijski razlozi« jednog Dr. Glušca i Davidovića neće nikada tu činjenicu moći oslabiti, a kamo li izbrisati.

Vratimo se na pitanje tragova hrvatske svijesti u Bosni prije crnožute Okupacije. O hrvatskom imenu kod muslimana, o tome, kako su oni svoj jezik i zemlju nazivali hrvatskim, a sebe same Hrvatima, već smo prije govorili. Spominjali smo i turske pisce, jednog Aalija i Evliju Čelebiju, koji su u bosanskim muslimanima gledali ljude hrvatskoga roda i plemena. A sada nek bude riječ o bosanskim katolicima.

God. 1637. štampao je Sarajlija *Augustin Vlastelinović* pjesmicu u čast svog rođaka biskupa fra Jeronima Lučića iz Brgula kod Vareša, u kojoj se nalaze ovi stihovi:

»Još otkad banovo pomanjka kraljevstvo,
Razsu se Stipanovo herceško gospodstvo,
Moguće vladarstvo kralja bosanskoga
Zat(a)r se hrabrenstvo p u k a h a r v a t s k o g a . . .«

Pod puk hrvatski broji *Vlastelinović* ne samo Hrvatsku, već i Hercegovinu i Bosansko kraljevstvo.

Stari bosanski ljetopisac *fra Nikola Lašvanin*, rodom od Travnika, bilježi u svojoj kronici, da je »Rama u g o r n j o j h r v a t s k o j z e m l j i, koja se sada Bosna imenuje« (Jelenić, Kultura i bos. franj., I., 72). Isti bilježi borbu katolika u Livnu protiv srpskog »paćare Stanislava«, koji je turskim fermanom htio katolike sebi podložiti i uzeti od njih silom vjerski porez. Međutim se domaći narod junački oprije i razori čak i mešćemu. Lašvanin o tom veli:

»Navališe Hrvaćani i njihove mlade žene,
S palicama i s kamenjem. . .«
(*Jelenić,* spom. dj., I., 193).

Bošnjaci-katolici u Livnu po Lašvaninu su H r v a ć a n i, H r v a t i.

Član sutješkog manastira *Benić* veseli se, što »grad Osijek Turci ostaviše i n a š i ga H r v a t i uzeše« (*Jelenić,* Spom. djelo, II., 165). U sarajevskom muzeju čuvaju se »Pistule i Evanđelja . . . h r v a t s k i m jezikom stumačene«, štampane u Mlecima 1589., koje su u svojoj crkvi rabili olovski franjevci (*Jelenić,* spom. dj., II., 164).

Fra Lovro Sitović, rodom iz Ljubuškog, štampa 1727. u Mlecima svoju »Pismu od pakla« i slaže u »h r v a t s k i jezik i pivanje«. On veli za svoju pjesmu:

»Vazda želim, da budem pivana
Kršćanskom dragomu narodu,

Ki po svitu jošte živi gredu . . .
Razumi se, onizima pukom,
Ki govore h r v a t s k i m jezikom«.

Četrnaest godina ranije (1713.) štampa *Sitović* svoju Gramatiku latinsko-ilirsku. U uvodu piše čitatelju: »Jur je tebi očito, da drugi narodi, to jest Francuzi, Španjolci, Italijanci, Nimci, Ungari etc. lašnje nauče gramatiku nego mi Hrvati, jerbo oni štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istomačene«. U njegovoj gramatici spominje se »konjugacija verbah hrvatskih« kao i izvjesne »rike hrvatske zemljě«.

Svoj jezik zovu h r v a t s k i m *fra Marijan Lekušić* iz Mostara (»Bogoljubna razmišljanja, Mleci 1730.), *fra Filip Laštrić* iz Očevja kod Vareša, historičar Bosne Srebrene (1700.—1783.), glasoviti propovjednik *fra Jeronim Filipović,* rodom iz Rame. A ne smijemo zaboraviti ni bosanskog biskupa *Ivana Tomka Mrnavića* (1579.—1639.). Djed mu je iz Bosne preselio u Šibenik. Ivan je god. 1627. štampao »Iztumačenje obilnije nauka krstjanskoga od g. R. Bellarmina prinešeno u j e z i k h r v a t s k i«. On također prevodi »Život Margarite, bl. divice« u »h r v a t s k i j e z i k«. Pjesmu »Život Magdalene od knezov Zirova plemena Budrišića« počinje riječima:

»H r v a t i c e divice u zemlji h r v a t s k o j,
Mlade udovice u kući domaćoj. . .«

U XIX. stoljeću hrvatska misao sve više jača, osobito u redovima bosanskih franjevaca. *Fra Martin Nedić,* Tolišanin, u svom »Razgovoru vilah Ilirkinjah u pramalitje god. 1841.« glavno mjesto dodjeljuje v i l i H r v a t k i n j i, koja je ostale vile glavom nadmašila i koja im predsijeda. Ona poziva sve vile u pomoć Bosni, koju treba osloboditi (*Jelenić,* Spom. dj., II., 171).

Dopisnik iz Bosne, očito franjevac, piše u »Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim od 23. V. 1848. o prilikama u Bosni. Po njemu narod »b o s a n s k o - h r v a t s k i« pišti i jadikuje u okovima ropstva. *Zbor bosanskih franjevačkih klerika* u Đakovu zaključuje 1855., da se njegovi članovi imaju usavršivati »u narodnom h r v a t s k o m i u latinskom jeziku te inih potrebitih nauci«. Zbor odlučuje, da će kupovati »same knjige latinskim i h r v a t s k i m jezikom pisane«. A kad je zbor preselio u Ostrogon u Mađarsku (1876.), doskora preinači pravila po kojima je, među ostalim, svrha zbora, da se mladež »usposobi i usavrši u potrebitih bogoslovnih i svjetskih znanosti, osobito u h r v a t s k o j k n j i ž e v n o s t i« (*Jelenić,* spom. dj., II., 210—211).

Fra Mato Mikić, pisac sredinom XIX. stoljeća, zove bosančicom »bosanskim hrvatskim pismom«. Poslije 1848. svud se Bosnom kroz više godina ori pijev: »Do dva, do tri dana, — Eto nama Jelačića bana« (Spom. dj., II, 211). Poletni *fra Grgo Martić* pjeva uz lijes biskupa Šunjića g. 1860.:

»Teško domu bez ljubavi bratske,
Ko i Bosni bez zemlje Hrvatske«.
(*Jelenić*, spom. dj., II, 212).

Opisujući godinu 1866. i srpske pretenzije na Bosnu, veli Martić, »da se Hrvati u Bosni svog imena odreći neće« (*Jelenić*, spom. dj., II, 213).

Jukić spominje, da se katolici u dolini Fočanke kod Dervente zovu Hrvaćanima. Isto tako naziva donja Posavina katolike oko Gradačca i Modriče.

Tomo Herkalović, dragoman austrijskog konzulata u Sarajevu, piše članak »Srbi i Hrvati u Bosni«. (Obzor, 1911., br. 78 od 19. II.). On veli, da je turska vlada do 1862. zazirala radi politike od ova oba imena, pa nastavlja: »Dok su se zvali međusobno inteligentniji pravoslavni »Srbi«, a inteligentniji rimokatolici »*Hrvati*«, dotle se zvaše vani uopće pravoslavni »Vlasi, Rišćani i Erkaći«, a rimokatolici »Katolici, Šokci«, službeno se zvaše pravoslavni »Rum«, a rimokatolik »Katolik«. S dolaska valije Topal Osman-paše pritisak je popustio, a propaganda i srpskog i hrvatskog imena oživjela.

S navodima Herkalovića slaže se i ono, što piše *fra Grgo Martić* (Zapamćenja, 43); da se za Topal Osmanpaše »srpstvo istom tada na sav mah razmahalo«. Neki bi htjeli od fra Grge silom Srbina napraviti. A taj navodni Srbin, kad je pred njim i drugim članovima poklonstvene deputacije god. 1878. neki starac pravoslavac na Zmijanju izjavio, da je »ovo srpska zemlja«, piše: »A ja zubima grizem i pljuvačku žderem«, valjda ne od dragosti (Zapamćenja, 113).

Ustaške čete *fra Stipe Kreše i Jakova Sučića* bore se u livanjskim planinama pod hrvatskom zastavom. Hrvatsku zastavu unosi u Livno pred ustašama bajraktar ustaša *Marko Perić Cuncan* nakon ulaska austrijske vojske (1878.). U posjedu smo originalnog pozdravnog govora *fra Filipa Jazve*, koji je pod Prologom 1878. pozdravio generala Čikoša i njegovu vojsku pod hrvatskom zastavom. On je među ostalim rekao: »Ova zastava trobojna znak je sjedinjenja s ostalom braćom Hrvatima; počast izrazuje dohodećoj vojsci...« Istotako čini i *fra Anđeo Ćurić*, koji je vlastodršcima govorio, da je on Hrvat i ovo Hrvatski narod. A borbe *Don Ivana Musića* i njegovih ustaša u Hercegovini pod hrvatskom zastavom već smo prije spominjali.

Sve je ovo bilo prije Austrije. A ipak *Vlatko Bogićević* (B. i H. srpske su zemlje po krvi i jeziku, str. 27) junački tvrdi: »Do okupacije se nije znalo za hrvatsko ime u B. i H.; a ako bi ga ko našao u našim bos.-herc. starim pisanim spomenicima, da označava Bosance i Hercegovce, ja bih mu dao, da mi obadva oka iskopa...« Nego junačka majka plače. Ona bi i nad svojim Vlatkom ili Dr. Vasom zaplakala, kad bi ga ugledala, gdje on ćorav ili barem na jedno uho ćulast naokolo hoda. Samo nek bude miran, ne ćemo se ipak služiti pravom, koje nam je dao.

Na koncu jednu riječ i o prigovoru: **Austrija je stvorila Hrvate u Bosni.**

Lijepo, samo je onda Austrija morala biti glupa kao noć. Preko pola vremena svoje vladavine u Bosni, austrijski režim zabranjivao je i progonio hrvatsko ime i zastavu, zatvarao, globio i premještao i one, koji su se kao Hrvati isticali. Na teške jade, iza bezbrojnih molbi i podnesaka, da se dozvoli hrvatsko ime i hrvatska zastava hrvatskim društvima u Bosni, iza mnogih prijetnji i odbionica, istom 1900. uspijeva »Trebeviću« u Sarajevu dobiti dozvolu posvete svoje društvene, hrvatske zastave. A iza njega, kad je led već bio probijen, opet uz borbe i natezanja, prodire »Hrvoje«, »Vlašić« i druga hrvatska društva sa svojim zahtjevima. Prije toga bilo je sto jada i kijameta. Hrvatsko ime, hrvatska zastava, hrvatski politički rad bio je od okupatorskih vlasti najstrože zabranjen. U »Napretkovoj kulturnohistorijskoj zbirci čuva se dragocjen materijal o tome, kako je Austrija »stvarala Hrvate«. Sačuvana je pjesma Marka Šešelja iz Mostara u čast »hrvatskog Omira fra Grge Martića«. Austrijska cenzura od 13. I. 1895. (potpisan Lindes) križa riječ »*hrvatskog*« i meće »*našega*«, a istotako i dalje, kad pjesmica govori o »rodu i grudi hrvatskoj«. Hrvatsko ime smatralo se u austrijskoj Bosni smrtnim grijehom baš u vrijeme, dok je po Stanojeviću et comp. Austrija u Bosni stvarala Hrvate. — God. 1886. zatvorio je okružnik u Mostaru Sauerwald veći broj ljudi, jer su se javno priznavali Hrvatima, a žandari su na najsuroviji način tražili hrvatske trobojnice — u njedrima žena i kćeri uhapšenika. Sauerwald govori ženi Marka Šešelja, Delfi rod. Mihajlović-Konjevod o njezinu mužu: »On je zatvoren, što kaže da je Hrvat, ali ovdje ne smije biti Hrvata, već se moramo zvati Bošnjacima«. Nato će mu Delfa: »Što smo mi krivi, što smo Hrvati? Onda i mene zatvorite, jer sam i ja Hrvatica!« To donosi list »Napredak« (1932., br. 10, str. 128), a cenzor diktature iz posebnog pijeteta prema pokojnoj Austriji taj odlomak plijeni!

Jest, u prvo vrijeme je Austrija forsirala ime i narodnost bosansku. Ali malo je mozga za to potrebno, da se uvidi, da je

to činila jednako protiv Hrvata kao i protiv Srba. Tim se sigurno nije stvaralo hrvatstvo, nego gušilo, a ako Davidović, Glušac i drugi hoće da u tom vide »stvaranje hrvatstva«, halal im vjera! Usprkos Austrije i protiv nje ipak se u Bosni širila hrvatska misao jednako kao i srpska. Zar je možda zasluga Austrije, što se ono 41 mjesto u Bosni, koje nosi oznaku »pravoslavno«, »rišćansko« ili »hristijansko« (na pr. Pravoslavna Zelinja) prema službenim Rezultatima popisa stanovništva od 1. V. 1885. već za 10 godina pretvorilo u »srpsko« (na pr. Srpska Zelinja) u istim Rezultatima popisa od 22. IV. 1895.? Ludost bi bila to pripisati Austriji, što se to u doba njezine vlade dogodilo. Istotako je ludost njoj pripisivati širenje hrvatstva, kad baš austrijske vlasti u svojoj crnoj knjizi, na prvim stranicama svojih policijskih albuma drže sliku Dr. Ante Starčevića, političkog vođe Hrvata. Njemu i njegovim zastupnicima zabranjen je pristup u Bosnu pod prijetnjom uhićenja i šupiranja, a slično i pravaškim novinama. Baš se Austrija morala najesti ludih gljiva, kad ne da u Bosnu čovjeku, koji bi joj najviše mogao pomoći u »stvaranju Hrvata« u Bosni!

Ako su se bosanski Hrvati, koji većim dijelom nijesu imali dosta razvijene nacionalne svijesti, postepeno sve više u hrvatskom smislu osvješćivali, bilo to u doba Austrije ili kasnije u doba »Obznane« i batinaških, protuhrvatskih režima, nije to djelo ni Austrije, ni Pašić-Pribićevićeva režima, ni kundaka Bože Maksimovića, ni čizme Petra Živkovića. To je naravni proces, koji se mogao i morao izvršiti. Zašto se na pr. nijesu bosanski Hrvati nikada nacionalizirali kao Srbi, nego uvijek kao Hrvati? Zato jer se na divlju jabuku može nakalemiti samo pitoma jabukova grančica, da se ona primi. A javaš-posao je jabuku kruškovim kalemom kalemiti. Kalem će uvenuti, a *od jabuke nikad kruške i od Srba nikad Hrvata, pa makar to sto puta i Austrija forsirala!*

Bosna i Hercegovina čine karakterističan trokut, na čijim se vrhovima nalaze Kladuša, Rača i Sutorina, a uglove im ispunjavaju cazinski, bjeljinski i trebinjski kotar. Sa dvije strane zagrlila je Hrvatska Bosnu kao majka kćerku. S treće strane, sa istoka, graniči ona sa Srbijom. Da je granica Hrvatske od starine bila na Uni, a Bosna i Hercegovina oduvijek srpske zemlje, bila bi Hrvatska *geopolitička nemogućnost,* jedna pijavica od Kotora do Srijema, jedan čovjek, koji ima samo glavu i noge, a trupa nema. A takvi ljudi ne žive, niti su ikada živjeli. Istotako ni takve države nijesu mogle nikad dulje opstojati, a Hrvatska je opstojala stoljećima. Već otale je jasno da je *Bosna* bila *hrvatska,* a mi smo to pokazali i u kratkom osvrtu na njezinu historiju. *Autohtono, starosjedilačko stanovništvo Bosne čine bosanski muslimani i katolici,* a od pravoslavnih tek manji dio, i to samo na istoku zemlje. *Bosanski muslimani i katolici hrvatske su krvi i plemena, pravi, korjeniti Hrvati.* Hrvatska svijest, koja je nekad pod pepelom bila zapretana, sve življe plamti i sve dublje prožima dušu bosanskih Hrvata. Utrnut je ne može ni bura, ni oluja, ni orkan, a kamo li sitničavo puhanje po novinama i brošurama iz mijeha nekih senatora i prota. Ugasit je ne može, ali može samo još jače raspiriti, da zaplamsa u punom svom sjaju.

U ovoj historiskoj raspravici hotimice nijesmo htjeli ulaziti u statistike. Ali razna piskarala, koja o Bosni po »Srpskom glasu« pišu članke s toliko neznanja i izvrtanja činjenica, sile nas i na to. Tako jedan učeni pisac nalazi u Bosni *samo tri kotara s hrvatskom većinom.* Za njega nije hrvatski ni Tomislavgrad — ako uzmemo u račun samo katolike Hrvate — sa 4% pravoslavaca i 89% katolika, ni Mostar (grad i selo zajedno 15.3% pravoslavnih; na selu blizu 80% katolika), ni Fojnica sa 2.2% pravoslavnih i 63.5% katolika, ni Prozor sa 0.3% pravoslavnih Srba. Na samoj granici banovine Hrvatske leže kotarevi, u kojim su pravoslavni Srbi tek slaba manjina (Visoko 21.9%, Žepče 24.2%, Zenica 18.2%), prema Hrvatima muslimanske i katoličke vjere, a samih katolika ima tu uvijek više nego pravoslavaca. A konačno ni muslimani nisu maloljetna djeca ili nacionalne manjine, da neki s njima tako postupaju. — Uzbunio se i jedan visokopreosvešteni gospodin s pričom, o raznim aršinima, kojih on uvijek po nekoliko nosi u dubokom džepu svoje crne rize. U Bosni ima preko milijun i po Hrvata muslimana i katolika (880.000 muslimana i 650.000 katolika po novim vjerskim statistikama), a visokopreosvešteni zapinje za 800.000 pravoslavnih Srba, koji se sada nalaze u Hrvatskoj, kao da to nije ista država. U svakom slučaju, njemu na utjehu, biće veći procenat Hrvata u banovini Hrvatskoj nego li Srba u banovini Srbiji.

Da svršimo. Iznijeli smo naše razloge i dokaze protivnoj stranci, samo se bojimo, da je ututanj gluhu govoriti i ćoravu namigivati. Pa dobro, ako su izvjesna gospoda toliko uvjerena u snagu argumenata Dr. Glušca i prote Davidovića o srpstvu bosanskih muslimana i katolika, neka se pobrinu, da taj narod Bosne javno i slobodno progovori, što je i čim se osjeća. Onda, kad oni progovore, kad se iz njih čuje glas njihova uvjerenja, njihove krvi i povijesti, pašće u prah kabinetske teorije i prazni argumenti o srpstvu bosansko-hercegovačkih Hrvata katoličke i muslimanske vjere.